

FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH PROGRAMI

AHSA SANCAĞINDA OSMANLI İDARİ YAPISI (1871-1914)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HÜMEYRA TÜFEKÇİ PARLAK

İSTANBUL, 2022

FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH PROGRAMI

AHSA SANCAĞINDA OSMANLI İDARİ YAPISI (1871-1914)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HÜMEYRA TÜFEKÇİ PARLAK
(190121004)

Danışman
(Prof. Dr. Zekeriya Kurşun)

DÜZELTİLMİŞ TEZ

İSTANBUL, 2022

21/09/2022

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Tarih Anabilim Dalı Tarih Tezli yüksek lisans programı öğrencisi 190121004 numaralı Hümevra TÜFEKÇİ PARLAK'ın hazırladığı "Ahsa Sancağında Osmanlı İdari Yapısı (1871-1914)" konulu Yüksek Lisans tezi ile ilgili Tez Savunma Sınavı, 21/09/2022 Çarşamba günü saat 16:00'da yapılmış, sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **Kabulüne Oy Çokluğu/Oy Birliği** ile karar verilmiştir.

Tez adı değişikliği yapılması halinde: Tez adının
.....
şeklinde değiştirilmesi uygundur.

	Jüri Üyesi	Karar
1.	Prof. Dr. Zekeriya KURŞUN (Danışman)	Kabul
2.	Prof. Dr. Hasip SAYGILI	Kabul
3.	Prof. Dr. Davut HUT	Kabul
4.
5.
6.	(İkinci Danışman)*.....

*2. Danışman varsa doldurulması gerekmektedir.

ETİK BİLDİRİM

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan Verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bağlı olduğum üniversite veya bir başka üniversitedeki başka bir çalışma olarak sunulmadığını beyan ederim.

Hümeýra Tüfekçi Parlak

TEŐEKKÜR

Tez konumun belirlenmesinde verdiği tavsiye ve desteklerle, yazım aşamasında gÖsterdiği sabrı ve üstün ilgisi ile hocam Prof. Dr. Zekeriyya Kurşun'a minnetle teŐekkürü borç bilirim. Tezin yazımının pandemi sürecine gelmesi, kaynaklara ulaşımımı zaman zaman zor hale getirdiğinden online kaynakların yanı sıra yazım süreci hocamın sağlamış olduğu belge ve eserler ile ilerledi. Zaman zaman zorlaŐan bu yolda ailemin de desteği ve sabrı son derece değerlidir. Tezin yazımında beni akademik ve kişisel anlamda çokça destekleyen eŐim Ömer Fatih Parlak'a da ayrıca teŐekkür ederim. Şüphesiz ki tez yazım sürecinde yaptığım tüm hata ve eksikler tarafıma aittir.

Hümevra Tüfekçi Parlak

AHSA SANCAĞINDA OSMANLI İDARİ YAPISI (1871-1914)

Hümeyra Tüfekçi Parlak

ÖZET

Midhat Paşa'nın 1871'de gerçekleştirdiği Ahsa Seferi ile Ahsa Sancağı, Bağdat Vilayetine bağlı bir sancak konumuna getirildi. Necid merkez kazası, Katıf ve Katar kazaları da Ahsa Sancağına dahil edildi. 1875 yılında Basra Sancağının vilayete dönüşmesi ile Ahsa Sancağı da Basra Vilayetine bağlandı. Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na katılmasına kadar sancak idari anlamda modern vilayet nizamnamesinin uygulandığı ve siyasal ve stratejik açıdan önemli bir bölge olarak varlığını sürdürdü. 1913 yılı ortalarında Abdülaziz bin Suud'un Ahsa Sancağını işgal etme girişimi ile mutasarrıflıktaki idari düzen bozulmuştur. 1914 yılında hükümet Necid Mutasarrıflığını vilayete tahvil ederek Abdülaziz bin Suud'u vali olarak atayacaktı ancak Birinci Dünya Savaşı'nın çıkması ile bu plan gerçekleştirilemedi. 1914 yılına kadar devlet burada varlığını sürdürdü.

Anahtar Kelimeler: Ahsa Sancağı, Necid, Basra Vilayeti, Bağdat Vilayeti, Midhat Paşa.

OTTOMAN ADMINISTRATIVE STRUCTURE IN AHSA

SANJAK (1871-1913)

Hümeyra Tüfekçi Parlak

ABSTRACT

With the Ahsa Expedition carried out by Midhat Pasha in 1871, Ahsa Sanjak was made a sanjak of the Baghdad Province. Nejd central district, Katif and Qatar districts were also included in the Ahsa Sanjak. With the transformation of Basra Sanjak into a province in 1875, Ahsa Sanjak was also connected to Basra Province. Until the participation of the Ottoman Empire in the First World War, the sanjak continued to exist as a politically and strategically important region where the modern provincial regulation was applied in administrative terms. With the attempt of Abdulaziz bin Saud to occupy the Ahsa Sanjak in the middle of 1913, the administrative order in the governorship was broken. In 1914, the government was going to appoint Abdulaziz bin Saud as the governor by converting the Nejd Sanjak to a province, but this plan could not be realized with the outbreak of the First World War. The state continued to exist here until 1914.

Keywords: Ahsa (Hasa) Sanjak, Nejd, Bagdat Province, Basra Province, Midhat Pasha.

ÖNSÖZ

Bu tezde “Ahsa Sancağında Osmanlı İdari Yapısı (1871-1914)” ele alınacaktır. Son yıllarda Osmanlı Devleti’nin uzun yıllar boyunca hâkimi olduğu Arap coğrafyasının mahalli idareleri ile ilgili çalışmalar yapılmaya başlanmış olsa da sayıları hâlâ yetersizdir. Özellikle Ahsa sancağı ile ilgili doğrudan bir çalışma bulunmamaktadır. Bu açıdan tez konusu itibariyle hem özgündür hem de Ahsa sancağı özelinde alanla ilgili boşluğu idari yapılanma açısından dolduracaktır. Midhat Paşa’nın Ahsa Seferi sonrasında oluşturduğu idari yapı işlenecektir. Bu amaç doğrultusunda oluşturulan idari yapının siyasal ve yönetsel açıdan işleyişi bölgenin kendi dinamikleri içerisinde ortaya konacağı gibi, devletin merkezileşme çabalarının idari yapıda teşkilatlanması merkez-taşra ilişkilerindeki uygulamaları sancak ve bölgenin özel şartlarıyla birlikte anlamlandırmamıza olanak sağlayacaktır. Ahsa sancağının idari yapısının bu şekilde okunması bize sistemin halkla olan ilişkilerini de gözlemleme imkânı sunacaktır.

Tezin konusu Ahsa Sancağının idari yapısını incelemekle beraber, devletin değişen politikalarının özellikle merkezileşme çabaları ve modernleşmenin merkezden uzak noktalarda nasıl işlediğini sancak örneği üzerinden ortaya koymaktır. Özellikle Ahsa Sancağının oluşturulması ve sefer süreci de düşünüldüğünde bölge konumu itibariyle de ön plana çıkmaktadır. Tüm bunlar göz önüne alındığında tezin ana sorusu merkezden son derece uzak olan bir noktada idari olarak sancak sisteminin nasıl işlediği, bu sistemin işlenmesini sağlayan organların çalışır olup olmadığı, tayinlerin ne şekilde gerçekleştiğidir. Tüm bu sorular aynı zamanda bölge dinamiği ve kendi has yerel yapısı da göz önüne alınarak sorulmalıdır.

Tezin birinci bölümü “Midhat Paşa’nın Ahsa Seferi ve Ahsa Mutasarrıflığının Kurulması” başlığını almıştır. Bu bölümde Midhat Paşa’nın Ahsa Seferi’ni gerçekleştirmesine olanak sağlayan ve seferi zorunlu kılan siyasal sebepler tarihsel olarak ele alınmıştır. Bölgede ortaya çıkan Vehhâbî-Suudilerin uzun vadeli politik ve yerel etkileri ortaya konulmuş, bölgede artan İngiliz etkisi ve Osmanlı Devleti’nin meselelere bakış açısı incelenmiştir. Bölümün sonunda seferin yapılması ve sancağın oluşturulmasıyla sonuçlanan olaylar belgeler ve ikincil kaynaklar üzerinden incelenmiştir.

İkinci bölüm “Midhat Paşa’nın Ahsa Seferi Sonrasında Yaptığı İdari Düzenlemeler ve Necid Sancağının Oluşturulması” konusuna ayrılmıştır. Midhat Paşa’nın seferin hemen akabinde oluşturmaya çalıştığı yapılanma, arşiv belgeleri üzerinden incelenmiş ve ikincil kaynaklarla da desteklenmiştir. Sancağı oluşturan idari ve adli organlara kısaca değinilerek, memurlardan bahsedilmiştir. İlk atamalar üzerinden sancak yapılanması ortaya konmuştur. 1871 yılından 1913 yılına kadar yapılan atamalar mutasarrıf listesi şeklinde verilerek, mutasarrıfların memuriyetleri ve tayinleri hakkında bilgiler verilmiştir.

Üçüncü ve son bölüm ise “Salnamelere Göre Necid Sancağının İdari Taksimatı” başlığı altında incelenmiştir. Bu bölümün ana omurgasını Basra, Bağdat ve devlet salnameleri oluşturmaktadır. Yapılan tablolar ve tabloların açıklamalarıyla var olan yıllar üzerinden tüm tayin ve atamalar izlenmiştir. Mutasarrıf ve memurların ne kadar süre ile görevde kaldıkları anlaşılmıştır. Bunun yanı sıra sancağın tüm idari ve adli organlarını tespit etmemizi sağlayarak idari yapının Ahsa Sancağı özelinde nasıl işlediğini anlamamızı olanaklı kılmıştır. Salnameler, arşiv kayıtları ile de karşılaştırılmış ve karşılaştırmadan çıkan sonuçlar yine bu bölümde paylaşılmıştır.

Eylül, 2022

Hümeyra Tüfekçi Parlak

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	V
ABSTRACT	VI
ÖNSÖZ.....	VII
TABLolar LİSTESİ.....	XI
KISALTMALAR	XII
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	9
1. MİDHAT PAŞA’NIN AHSa SEFERİ VE AHSa MUTASARRİFLİĞİNİN KURULMASI.....	9
1.1. MUTASARRİFLİĞA GİDEN SÜREÇ: VEHHÂBÎLERİN ORTAYA ÇIKISI VE SONUÇLARI	9
1.1.1. Basra’da İngiliz Faaliyetleri.....	14
1.1.1.1. Ahsa Seferi Sonrasında Kurulan İdari Yapı	17
1.1.1.1.1. Sefer Sonrası Yeni Tesis Edilen İdari Yapı	27
İKİNCİ BÖLÜM.....	34
2. MİDHAT PAŞA’NIN AHSa SEFERİ SONRASINDA YAPTIĞI İDARİ DÜZENLEMLER VE NECİD SANCAĞININ OLUŞTURULMASI.....	34
2.1. SANCAĞIN İDARİ TAKSİMATI.....	34
2.1.1. Necid Sancağında Mahkemeler	40
2.2. İLK ATAMALAR VE OSMANLI ARŞİV BELGELERİNE GÖRE NECİD SANCAĞININ MUTASARRİFLARI.....	43
2.3. AHSa SANCAĞINDA HALKLA İLİŞKİLER.....	65
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	67

3. SALNAMELERE GÖRE NECİD SANCAĞININ İDARİ TAKSİMATI	67
SONUÇ.....	97
KAYNAKÇA	99
EKLER.....	104

TABLolar LİSTESİ

Tablo 2. 1 Necid Sancağında İdari Birimler	35
Tablo 2. 2 H. 1320 (M. 1902-1903) Meclis-i İdare-i Liva.....	37
Tablo 2. 3 H. 1299 (M. 1881-1882) Meclis-i İdare-i Liva.....	38
Tablo 2. 4 Katıf Kazası İdari Yapılanma	40
Tablo 2. 5 Mutasarrıflar Listesi.....	44
Tablo 3. 1 1292 (M. 1875-1876) Meclis-i İdare	68
Tablo 3. 2 Salnamelere Göre Mutasarrıflar Listesi.....	71
Tablo 3. 3 Karşılaştırmalı Mutasarrıf Listesi	73
Tablo 3. 4 1299 (M. 1881-1882) Salnamesine Göre Meclis-i İdare-i Liva ve Muhasebe Kalemi.....	77
Tablo 3. 5 1299 (M. 1881-1882) Salnamesine Göre Necid'de Bulunan Askeri Görevliler	79
Tablo 3. 6 1311 (M. 1893-1894) Salnamesine Göre Necid'de Bulunan Askeri Görevliler	89
Tablo 3. 7 1318 (M. 1900-1901) Salnamesine Göre Necid'de Bulunan Askeri Görevliler	93

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
a.g.t.	Adı geçen tez
Bkz.	Bakınız
C.	Cilt
çev.	Çeviren
Ed. veya haz.	Editör/yayına hazırlayan
H.	Hicri
Is.	Issue
M.	Miladi
OTAM	Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
s.	Sayfa/sayfalar
DİA.	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
vd.	Çok yazarlı eserlerde ilk yazardan sonrakiler
Vol.	Volume

GİRİŞ

Coğrafya

Ahsa, bugün Suudi Arabistan sınırları içerisinde bulunan doğuda Basra Körfezi; kuzeyden Katîf'e batıda Devmât, Kariye ve Şa'b dağları ve güneyinde ise Katar bölgesiyle çevrelenmiş içerisinde pek çok vahayı bulunduran 180 kilometre karelik arazinin adıdır. İsmi "hisî" kelimesinin türetilmiş halinden almakta ve su birikintisi anlamına gelmektedir. Coğrafya bugün Suudi Arabistan'ın petrol rezervlerinin %40'ının da elde edildiği bir mevkidir. Bu bakımdan yeraltı kaynakları açısından da son derece önemlidir. Bölge Ahsa ismini esasında daha sonrasında kazanmıştır. Öncesinde Mü'miniye olarak bilinmekte olup Ahsa sadece bir şehrin adı olarak karşımıza çıkmaktadır. Daha sonrasında şehir adını tüm bölgeye vermiştir. Osmanlı'da ayrıca bölge için Lahsâ adının kullanıldığı da bilinmektedir. Bu kullanım Ahsa'nın harf-i tar'ifle birlikte telaffuzundan kaynaklı bir kullanımdır. Lahsâ ayrıca yaygın olarak beylerbeylik döneminde kullanılmıştır. Daha sonrasında Osmanlı kaynaklarında Ahsa veya Necid adları kullanılmaya başlanmıştır. İslamiyetin ilk yıllarında bölge İranlıların hakimiyetindeydi. Daha sonrasında çıkan iç karışıklıklarla bölge Bahreyn Karmatî Devleti'nin yönetimine geçti.¹

Bölgeyi daha detaylı olarak incelediğimizde yaşama son derece elverişli olduğunu görmekteyiz. Özellikle geniş çöller göz önüne alındığında en büyük sıkıntı olarak ortaya çıkan su sorunu Necid için geçerli değildir. Toprakları da nispeten verimli olan bölgede çeşitli boyut ve uzunluklarda 800 küsur kadar nehirler mevcuttur. Sancak dahilinde Hufûf en sulak yer olarak bilinirken, Müberrez'in ise havası temiz ve güzeldir. Katîf, Katar ve Uceyr nahiyelerinin denize kıyısının olması sancağın bu yerleşim bölgelerini liman olarak kullanmasına olanak sağlamıştır. Doğal olarak orman bulunmayan bu bölgeler yükseltilere sahiptir. Uceyr; Zahnran ve Muderr

¹ Mustafa L. Bilge, "Lahsâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C.27, 2003, s. 59.

ismiyle bilinen iki adet dağa ev sahipliği yapar. Ayrıca tuz ve kireç madenlerine de sahip olan liva da madenler açıklık alanlarda bulunduğundan bedevi saldırılarına elverişli halde bulunmakta ve emniyet altına da çok zor alınmaktadır. Bölgenin hayvan verimliliği de iyidir. At, inek, koyun, deve, beyaz merkep gibi evcil olanların yanında yaban hayatına da ev sahipliği yapar. Hemen her mevsimde hurma yetişen bu topraklarda başlıca besin gıdaları; pirinç, buğday, arpa ve susamdır. Necid sancağı merkez kazası olan Necid ile birlikte Katıf ve Katar kazalarından müteşekkildir. Katıf Kazası 6000 kişilik nüfuzu ile yaklaşık 600 kadar haneye ev sahipliği yapar. Katar Kazası ise 7900 kişilik nüfusu ile bereketsiz topraklara sahiptir. Ancak burada inci avı ve balıkçılık oldukça geliştiğinden ticaret büyük oranda inci toplayıcılığı üzerinden devam eder.²

Necid'in coğrafi yapısıyla ilgili olarak söylenebilecek en önemli tespit, bölgenin coğrafi sınırlarının zaman içerisinde değişen siyasi arenadaki farklılıklara göre yeniden tanımlanmasıdır. Bu sebeple bölge sınırları tanımlanırken bazı zorlukları bir arada getirmektedir. Osmanlı dönemindeki sınırları ile kastedilen bölgenin daha önceki sınırları aynı isimlendirmeye yer almakta fakat bölgenin genişlik, yer, tanım ve isimleri değişmektedir. Osmanlı dönemindeki sınırlarını tanımlar isek Necid; kuzeyinde Cebel-i Şammar, batısında Hicaz, güney kesiminde Reb'ul Halî ve doğusunda ise Ed-Dehnâ ve Ahsa kıtasından oluşmakta olup, Necid kelimesi de üç tepeden oluşan bölge için anlamlı bir tanımlama olan "yüksek bölge" manasında kullanılmaktadır.³ Yukarıda bahsi geçen sınırlar Ahsa bölgesi için geçerlidir ancak Necid'i, Ahsa'yı da içine alan daha geniş bir tanım olarak kabul etmek daha doğrudur.

Sosyal Yapı

Geniş bir alana yayılmış Necid coğrafyasının en eski köklü yerleşimcileri şüphesiz ki bedevilerdir. Hazeri olanlar kadar göçebe olanlara da ev sahipliği yapan çöller ve vahalarda hiçbir zaman etkin bir siyasal örgütlenme ortaya çıkarak

² *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra*, ed.: Cengiz Eroğlu, Murat Babuçoğlu, Orhan Özdil, ORSAM Yayınları, Ankara 2012, s. 100-102.

³ Zekeriya Kurşun, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hakimiyeti: Vehhabî Hareketi ve Suud Devleti'nin Ortaya Çıkışı*, TTK Yayınları, Ankara 1998, s. 1-2.

devletleşme sağlanamamıştır.⁴ Elbette bu kendi içlerinde bir hukuk, adalet ve işleyiş sistemleri olmadığı anlamında da anlaşılmalıdır. Aksine hem kendi içlerinde hem de pek çok kabile ile aralarında geçerli olan kanunları bulunmakta ve bunlar denetlenmektedir.⁵ Necid Sancağı içerisinde pek çok aşiret mevcuttur. Bunların isimlerine değinmekte fayda vardır. En önemlileri, El-Ucman, El-Murra, El-Devasir, Halid ve Mutayyır aşiretleridir. Bu aşiretlere mensup ahalinin dördüncü büyük Sünni mezhebi olan Hanbeli mezhebinden oldukları bilinmektedir.⁶ Necid’de ticaret pek fazla gelişmemiş olmakla birlikte dışarıdan gelen insan da oldukça azdır. Genellikle ulaşımda deve ve onun yanında merkep kullanılmaktadır. Kadınların süs eşyaları arasında verses adı verilen sarı boyalar bulunmakta ve bu boyalar güzel kokmak için kullanılmaktadır.⁷ Elbette sosyal hayat içerisinde kadınların sokaklarda hiç yeri yoktu. Genellikle evlerinde meşgul oluyorlardı. Çarşılar ihtiyaçların görüldüğü ve zanaat malzemelerine ulaşılacak yegâne duraklardı. Ticaret hayatı da burada akmaktaydı.⁸ Necid’de tütün ve diğer keyif verici maddeler tercih edilmez ve kullanılmazdı.⁹

Osmanlı Öncesinde Ahsa

Bölgenin asıl sahipleri olan bedevilerin neredeyse tamamı Güney Arabistan coğrafyasından göç ederek Ahsa’ya yerleşmiştir. Kendi içlerinde yarı müstakil bir şekilde yaşamakta ve diğer kabileler ile olan ilişkilerini de belirli kurallar ile sürdürmekteydiler. Necid’in iç kesimlerinde yaşayan kabileler büyük oranda izole sürdürdükleri yaşamlarını Ahsa üzerinden aşarak dış dünya ile temas kurmaktaydılar. Bu sebeple Ahsa hakimleri ile olan ilişkilerini daima iyi tutmak mecburiyetinde kalmışlardır.¹⁰ Ahsa, İslamiyetin ilk yıllarında ciddi bir İran etkisi altında kalmıştı.

⁴ Zekeriya Kurşun, “Necid”, *DİA*, C. 32, 2006, s. 441.

⁵ Bedeviler’de yönetim işleyiş ve kanunlar için bakınız; Suriye ve Beyrut Adiliye Müfettiş-i Esbakı Ahmed Nazif, *Usul-i Aşair*, Galata Lusin Matbaası, Dersaadet 1331. Mustafa Fayda, “Bedevî”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 5, s. 311-317.

⁶ Hanbeli mezhebi ve siyasal yönü hakkında daha detaylı bilgi için bkz: Ferhat Koca, “Hanbelî Mezhebi”, *DİA*, C. 15, 1997, s. 525-547.

⁷ *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra*, s. 102-103.

⁸ W.G. Palgrave, *Arabistan’da Bir Yıl (1862-1863)*, Lotus Yayınları, çev: Dr. Haktan Birsnel, 2015, s. 110

⁹ *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra*, s. 103

¹⁰ Zekeriya Kurşun, *a.g.e.*, s. 3-4.

Osmanlı Devleti'nin hakimiyetine girene kadar istikrarlı ve düzenli siyasal bir otorite ve yönetime sahip olmadı. Emeviler ve Abbasiler döneminde pek çok iç karışıklık yaşayan bu topraklar Abbasi yönetiminin zayıflamasına dek isyan halinde olan Kârmatiler'in faaliyetlerine sahiplik etti. Dokuzuncu yüzyılın son çeyreğine kadar burada Bahreyn Kârmatiler'i hüküm sürdü. 1073 senesinde ise Uyûnîler Devleti'nin hakimiyetine giren bölgenin istikrarı çok kısa sürdü. Daimî olarak çeşitli kabilelerin siyasal çekişmelerine sahne olan bölgede en büyük tehlike Osmanlılar tarafından durdurulan Portekiz tehdidi oldu.¹¹ Siyasi ve ticari pek çok çıkar güden Portekiz, Hindistan üzerinde kurduğu güçlü etkiden sonra Hürmüz Boğazı gibi stratejik mevkiileri de kontrol altına alarak Basra Körfezi'nde de doğal olarak bir denetleme mekanizmasına sahip oldu. 1521 yılına gelindiğinde tehdit Bahreyn ve Ahsa üzerinde etkisini ortaya koymaya başladı.¹² Bu ilerleme karşısında Memlûklüleri ve İran Devleti de ses çıkaramadı. Uzun vadede Portekiz tesirinin Haremeyn'i de tehdit edeceğinden emin olan Osmanlı Devleti, hem topraklarını Basra Körfezi sınırlarına kadar ilerletme hem de kutsal toprakları olası bir tehditte kurtarma görevini ve fırsatını üstlendi. I. Selim, Haremeyn'i de içine alan Hicaz bölgesini kontrol altına aldı.¹³ Osmanlıların Ahsa bölgesini ise ne şekilde hakimiyet altına aldıkları pek bilinmemektedir. Basra Beylerbeyi olan Mehmed Paşa Ahsa'nın alınmasını emretmiş ve Araplar da tepki göstermeden Katıf'i teslim etmişlerdir¹⁴ 1547 yılında Ahsa, Basra Beylerbeyliğine bağlı bir yapı olarak ortaya çıktı.¹⁵

Ahsa'da Osmanlı Hakimiyeti

Yavuz Sultan Selim ve Sultan Süleyman'ın bölgeye yönelmeleri öncelikle Irakeyn Seferi ile başlamış, Bağdat'ın hakimiyet altına alınmasından sonra Basra da Osmanlı hakimiyeti altına girmiştir. Zaten Bağdat'ın alınması ile Basra da Osmanlı

¹¹ Mustafa L. Bilge, "a.g.m", s. 59.

¹² Salih Özbaran, "XVI. Yüzyılda Basra Körfezi Sahillerinde Osmanlılar, Basra Beylerbeyliğinin Kuruluşu", *Tarih Dergisi*, 1971, S. 11, s. 51- 56.

¹³ Zekeriya Kurşun, "Hac ve İktidar: Haremeyn'de Erken Dönem Osmanlı İmar Faaliyetleri", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 2017, S. 9, s. 282-283. Zekeriya Kurşun, "Osmanlı Devleti'nin Basra Körfezi Siyaseti: Bağdat, Basra ve Lahsa Beylerbeylikleri (1534-1672)", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 2018, S. 2, s. 3-5.

¹⁴Salih Özbaran, "a.g.m", s. 56-57.

¹⁵ Mustafa L. Bilge, "a.g.m", s. 59.

hakimiyetini hemen benimsemiş yoluna gitmiştir. Böylece Osmanlı Devleti'ne körfezin hakimiyeti de açılmış oldu. Ayas Paşa'nın kuvvetleri 26 Aralık 1545 tarihinde Basra'ya girerek, bölgeyi Osmanlı hakimiyeti altına aldı. Hemen akabinde burayı idari olarak idame etme görevi sefer sırasında üstün başarılar gösteren Bilal Mehmed Paşa'ya bırakıldı. Basra'da istenilen sükûnet sağlandıktan sonra son derece önemli olan mevkiyle dikkat çeken Lahsa gündeme alındı. 1546 senesinin Eylül ayında Katıf'e askerî operasyon başlatıldı. Yerel kabilelerin de iş birliği ile Portekizlilerin üstesinden gelindi ve Lahsa'da hakimiyet altına alındı. Basra'nın idari olarak teşkilatlanması ise 1550 yılını buldu. İdarenin kurulmasını zorlaştıran isyan ve işgallerin yaşanması bu süreci uzatmıştır. 1552 yılına gelindiğinde Katıf ve Lahsa birer sancak olarak Basra Beylerbeyliği altında yeni bir idari yapılanma olarak ortaya çıktı.¹⁶

Osmanlı Devleti'nde eyalet sistemi iki şekilde ilerlemekteydi. Normal timar sisteminin uygulandığı eyaletlere sâlyânesiz eyaletler denirken, vergi gelirlerinin timar olarak dağıtılmadığı ve doğrudan hazine adına toplanan eyaletlere sâlyâneli eyaletler denmektedir. Basra ve Lahsa diğer birkaç yer ile sâlyâneli yönetim sistemine tabi idi.¹⁷ Merkeze oldukça uzak konumda olan Basra ve Lahsa'nın idaresi pek çok açıdan zorlayıcıydı. Portekiz ve İran tehdidinin yanında daimî olarak isyan ve yağma halinde olan "Cezayir Arabları"¹⁸ olarak adlandırılan Bedevilerin davranışları bölgenin yönetimini oldukça güç duruma sokuyordu. Babiâlî'den gelen ve giden haberlerin çok geç ulaşması yönetimi de problemlili bir duruma getirmekteydi. Osmanlı'yı hâmi olarak gören pek çok tacir için de durum zordu ve bedevilerin yağma hareketleri ticarete de sekte vuruyordu.¹⁹ Lahsa'da uzun zaman boyunca pek çok taltif edilen yerel yönetimler desteklendi. Bunların başında Benî Halid kabilesi gelmekteydi. Sâlyâne olarak 200.000 bin akçe alan Benî Halid kabilesi zaten Osmanlı öncesinde de Lahsa'da hakimiyet sahibi idi. Uzun süre boyunca Lahsa Beylerbeyliğine, Bağdat ve Suriye'de valilik yapmış kimseler getirilmiş olup 19. yüzyılda bu durum değişmiştir. Zaten Ahsa

¹⁶ Zekeriya Kurşun, Osmanlı Devleti'nin Basra Körfezi Siyaseti: Bağdat, Basra ve Lahsa Beylerbeylikleri (1534-1672), s. 4-17.

¹⁷ Halil İnalçık, "Eyalet", *DİA*, 1991, C. 11, s. 549.

¹⁸ Burada Cezayir Arapları olarak kastedilen kesim Basra Körfezi'nin kuzeyinde yaşayan Araplar olarak kullanılmakta ve anlaşılmalıdır.

¹⁹ Salih Özbaran, "a.g.m", s. 57-65.

Seferi'nden kısa bir süre sonra da bölgeye atamalar direkt olarak merkezden yapılmaya başlanmıştır. Benî Halidler uzun süre yönetimde itaat sağlamış ve pek çok isyan ve işgalin önüne geçmiştir. Böylece Osmanlı Devleti, kabile reislerini taltifler ile hoş etmiş ve yönetimden aileden yararlanmışır.²⁰ Ancak 18. yüzyıldan sonra ortaya çıkan yeni bir güç bölgeyi etkisi altına alarak Osmanlı yönetimini zor durumda bırakmış ve Ahsa Seferi'ne giden süreci hazırlamıştır.

Litaretür Değerlendirmesi ve Sorunsalımız

Halihazırda Türkçe literatürde Ahsa sancağı ile ilgili pek çalışma bulunmamaktadır. Sadece bu konu hakkında Zekeriya Kurşun'un *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hakimiyeti* (TTK, 1998) ve *Basra Körfezi'nde Osmanlı-İngiliz Çekişmesi Katar'da Osmanlılar* (TTK, 2004) kitapları bulunmaktadır. Ayrıca yine Zekeriya Kurşun'un "Osmanlı Devleti'nin Basra Körfezi Siyaseti: Bağdat, Basra ve Lahsa Beylerbeylikleri (1534-1672), (FSM İlmî Araştırmalar Dergisi, S. 12, 2018) isimli bir makalesi bulunmaktadır. Bu çalışma, I. Selim'in Suriye ve Mısır seferinden sonra Osmanlılar'ın, Basra Körfezi'ne karşı yönelik politikalarının nedenlerini incelemiştir. John E. Mandaville tarafından kaleme alınan "The Ottoman Province of Al Hasa in the Sixteenth and Seventeenth Centuries" (Journal of the American Oriental Society, Vol.90, No.3 Jul.-Sep., 1970) isimli makale bulunmaktadır. Ahsa Beylerbeyliğinin incelendiği bu makale doğrudan konum olan tarihler ile alakalı değil ancak faydalıdır. Ahsa sancağı ile ilgili bu iki kitap haricinde çalışma olmamakla birlikte bağlı olduğu Basra vilayeti ve Körfez ile alakalı olarak tezler yapılmıştır. Nurcan Yurdakul tarafından hazırlanan *Basra ve Bağdat'ta İngiliz Konsoloslukları (1789-1856)*, (Kronik Kitap, 2019) isimli tez İngiliz-Osmanlı ilişkilerini ve bahsi geçen bölge üzerine etkilerini incelemiştir. Bahsi geçen tezde Başkanlık Osmanlı Arşivi ve The National Archive belgeleri kullanılmıştır. Çalışmada Ahsa Sancağı ile ilgili olarak Ahsa ve Necid'deki İngiliz faaliyetleri ele alınmıştır. Mehmet Korkmaz tarafından hazırlanan bir diğer doktora tezinde ise Basra Körfezi'nde Osmanlı Denizcilik Faaliyetleri (1847-1914), (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul-2018) bahsi konu alınmıştır. Osmanlı'nın bölgedeki denizcilik

²⁰Mustafa L. Bilge, "a.g.m", s. 59.

stratejisi, ticari ve askerî önemine odaklanan tezde; Başkanlık Osmanlı Arşivi ve The National Archives of Britain belgelerinden istifade edilmiştir. Midhat Paşa'nın Ahsa Seferi sırasında Basra Bahriye Kumandanlığı'nın oynadığı rolden ve bu harekatta harp gemilerinin kullanımından bahsetmiş ve Ahsa bölgesinin ve Katar sahilinin ticari, askerî açıdan önemine değinmiştir. Bilal Emre Biral tarafından hazırlanan "The British Threat to the Ottoman Presence in The Persian Gulf During The Era of Abdülhamid II And The Responses Towards It" (The Graduate School of Social Sciences of Middle East Technical University, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, December-2009) isimli yüksek lisans tezi, bölgede git gide artan İngiliz etkisine karşı II. Abdülhamid'in Basra Körfezi politikalarını ele almaktadır. Ahsa sancağının stratejik konumuna, bölgedeki İngiliz etkisine ve kısaca tarihine yer verilmiştir. Tezde ana kaynak olarak Başkanlık Osmanlı Arşivi belgeleri kullanılmıştır. II. Meşrutiyet Dönemi Basra (Küre Yayınları, 2015)'sının sosyo-politik ve ekonomik yapısından idari sistem dahilinde ele alan *II. Meşrutiyet Dönemi'nde Basra vilayeti (1908-1914)* isimli tez Burcu Kurt tarafından kaleme alınmış ve Başkanlık Osmanlı Arşivi, The National Archives ve süreli yayınlar kullanılarak hazırlanmıştır. Daha ziyade ve kısa kısa Ahsa Sancağının idari yapısının işleyişine ve yerel meselelere dair örnekler verilmiştir. Vilâyet Nizamnâmelerinin Basra'da Tatbiki Meselesi (1864-1876), (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul-2009) isimli bir diğer tez ise Majed Mohammed Binzouba tarafından hazırlanmıştır. Vilayet Nizamnâmesi'nin Basra'da nasıl uygulandığını, idari yapının, görevlerin ve görevlilerin nasıl teşkil edildiğini anlatmaktadır. Ahsa sancağının kuruluşu ve özetle tarihi ise Basra vilayeti çerçevesi dahilinde verilmiştir. Başkanlık Osmanlı Arşivi ve süreli yayınlar ana kaynaklarını oluşturmuştur. Son olarak Selda Sert tarafından hazırlanan "Bir Toprak Rejimi Olarak Emlâk-ı Hümayun: Basra Örneği (1876-1909)", (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul-2006) isimli bir yüksek lisans tezi Basra Vilayeti çalışmalarına katkı yapmıştır. Abdülhamid'in şahsi olarak mülk edinme ve mülklerini genişletmesinin tartışılan yönlerini irdelenmiştir. Bu kapsamda Ahsa Sancağından bahsi Emlâk-ı Hümayun üzerine olmuştur. Çalışmada Başkanlık Osmanlı Arşivi'nin yanı sıra süreli yayınlar da kullanılmıştır.

Yukarıda verilen tezlerin hepsi bir şekilde çalışma alanları itibariyle Ahsa Sancağına değinmek zorunda kalmıştır. Ancak bu çalışmalar da bir kez daha göstermektedir ki, diğer sancaklar ve Ahsa Sancağı üzerine doğrudan bir çalışma hem dahil olduğu vilayet yapısının hem de sancağın alt birimlerinin anlaşılması açısından çalışılması zaruri bir konudur. Bu zaruri konunun anlaşılabilmesi için teze en önemli desteği şüphesiz arşiv kaynakları verecektir. Dahiliye Nezareti Evrakı, Şura-yı Devlet, Yıldız Tasnifi, Bab-ı Ali Evrak Odası, İrade, Meclis-i Vükela Mazbataları, Zabtiye fonları kullanılarak özgün bir çalışma ortaya konmaya çalışıldı. Ayrıca çalışılan dönem aralığında bölgedeki İngiliz faaliyetlerinin artması da göz önüne alınarak, online olarak kullanıma açılan Qatar Library'nin İngiliz belgelerinden de istifade edildi. Ancak bu belgelerin de hususi olarak Ahsa ile alakalı olmaktan ziyade Basra ve Basra Körfezi'ndeki İngiliz faaliyetlerini ortaya koyan raporlar sunduğunu da söylemekte fayda var. İdari yapılanmanın açıkça okunabilmesi açısından şüphesiz salnameler verdiği bilgiler ve vilayetler ile ilgili muhtevası bakımından kullanılması mecburi kaynaklar arasındadır. Bu minvalde Basra Vilayet Salnamesi, Bağdat Vilayet Salnamesi ve Devlet Salnamelerinden ilgili yıllar açısından istifade edilerek çalışmanın ana omurgası oluşmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. MİDHAT PAŞA’NIN AHSA SEFERİ VE AHSA MUTASARRIFLIĞININ KURULMASI

1.1. MUTASARRIFLIĞA GİDEN SÜREÇ: VEHHÂBÎLERİN ORTAYA ÇIKIŞI VE SONUÇLARI

Yukarıda da bahsedildiği gibi uzun süre boyunca bölgede korunmaya çalışılan istikrar, Arabistan’da ortaya çıkan ve adını mezhebin de kurucusu olan Muhammed b. Abdülvehhâb’dan alan siyasal-dini hareket tarafından bozuldu. Vehhâbî hareketi dini-siyasi kimliğini ise 1744-1745 (H. 1157) yılında olan Muhammed b. Abdülvehhâb’ın Dir’iyye emiri Muhammed b. Suud ile yaptığı anlaşma ile kazandı.²¹ Bu ittifakın kazanımları dini olmaktan ziyade maddi ve siyasi olarak ön plana çıkmaktadır. Ancak Abdülvehhâb’ın fikirlerini ve Suud ile yaptığı ittifakın neden ve sonuçlarını anlayabilmek için dönemin şartlarına bakmak zaruridir. Ayrıca ele alınması gereken diğer bir mesele ise Vehhâbîliğin yayılmasını olgunlaştıran şartların asıl dayanağını aldığı geleneksel Arap kabile yapısının bölgesel etkisidir. Bölgesel etkiyi oluşturan bu unsurlar, çöllerin zorlu şartlarında geleneksel yapılarını koruyan Bedeviler ile yerleşik yaşama geçmiş Hazarilerden oluşmaktadır.²²

Bedeviler çöllerde yaşamakta, keçi kılından yaptıkları çadırlarda yaşamlarını konar-göçer olarak sürdürmektedirler. Geçimlerini sağlayan başlıca unsurlar; hayvancılık, ticaret ve gazve adını verdikleri yağmalama hareketleridir.²³ Yaşamlarını bu şekilde kazanan Bedevilerin yaşam alanı olan çöller kabileler arasında paylaşılmıştır. Her kabilenin isimlerine nispetle sahip oldukları ve “dir’a” adı verilen bölgeleri bulunmaktadır. Hayvanların ihtiyaçları doğrultusunda hareket eden

²¹ Mehmet Ali Büyükkara, “Vehhâbîlik”, *DİA*, 2012, C. 12, s. 611.

²² Zekeriya Kurşun, *a.g.e.*, s. 11.

²³ Mustafa Fayda, “a.g.m”, s. 312

Bedeviler hayatta kalabilmek için su kuyularına ihtiyaç duyar ve rotalarını da yağmur dönemlerinde bu kuyulara göre takip ederdi. Böylesi zorlu şartlarda hayatta kalabilmek için kendilerine mahsus karakter geliştiren bedeviler için güvenlik şüphesiz en önemli meseledir. Bu sebeple kabile yapısı en önemli etkisini aile ve kan bağından almaktadır. Ancak aile dışından iltica edenler de kabilenin ve geleneğin parçası sayılırdı. Kabile içerisinde bu yapının idaresini sağlayan figür ise şeyhtir. Şeyh soyu bilinen köklü bir aileden gelir. Maddi anlamda güçlü ve öncü olması ona otorite kazandırır. Kabile içerisinde meşveret meclisi bulunmakla birlikte, alınan kararlarda söz sahibi yalnızca şeyhtir.²⁴ Kendine has karakter gösteren bu yapı, coğrafi şartların da zorluğu göz önüne alındığında bedeviler için hayatta kalmanın güçlüğünü ortaya koyar. Kabileler arasında kimi zaman çatışmalar meydana gelmektedir. Bu çatışmalar aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin otoritesini ve düzenini de tehdit ediyordu.²⁵

Muhammed b. Abdülvehhâb 1703 (H. 1115) yılında Hanbelî kadısı bir babanın oğlu olarak Uyeyne'de doğdu.²⁶ Eğitim hayatının ilk yılları babasının yanında şekillenen Muhammed b. Abdülvehhâb, zeki ve kavrayışı yüksek bir çocuktur. Hanbeli Fıkhı üzerine eğitimler aldı ve on yaşındayken Kur'an'ı ezberledi. Hayatının daha sonraki dönemlerinde yaptığı seyahatler pek çok ilim adamıyla tanışmasına vesile oldu. Mekke, Medine, Bağdat, Basra ve Şam'ı ziyaret ettiği ayrıca Hindistan ve İran'a seyahatler yaptığı zikredilmektedir.²⁷ Basra'da bulunduğu sırada tevhit inancı ile ilgili fikirleriyle tepki toplayınca Necid'e döndü. Hureymilâ'da babasının ölümünden sonra yaydığı fikirler yüzünden problem yaşayınca burada da barınamayıp tekrar Uyeyne'ye gitti. Ancak aradığı ortamı ve desteği burada da göremedi. 1745 yılında Suûd ailesinin yönetiminde bulunan Dir'iyye'ye gitti.²⁸

Dir'iyye şeyhi Muhammed b. Suûd'un desteğini alan Muhammed b. Abdülvehhâb böylece aradığı otorite unsurunu bulmuş oldu. İbni Suud, Muhammed b.

²⁴ Zekeriya Kurşun, *a.g.e.*, s. 12-15. Mustafa Fayda, "a.g.m.s. 312.

²⁵ Yusuf Halaçoğlu, "Midhat Paşa'nın Necid ve Havalisi ile İlgili Birkaç Lâyihası", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1973, Ekim, S. 3, s. 150.

²⁶ Mehmet Ali Büyükkara, "a.g.m", s. 611

²⁷ Zekeriya Kurşun, *a.g.e.*, s.17

²⁸ Mehmet Ali Büyükkara, "a.g.m", s.611

Abdülvehhâb'ın kızıyla evlenince aralarında akrabalık ilişkileri de tesis edilmiş oldu.²⁹ Bu anlaşmadan ortaya çıkan yeni yönetim biçimi çift yönlü olarak işletilecekti. Siyasi yönü Suud'a ait dini yönü ise Abdülvehhâb'a ait olacaktı. Ancak Muhammed b. Abdülvehhâb'ın ölümünden sonra idare tamamıyla Suud ailesine geçmiştir.³⁰

Bu yeni otorite unsuru bölgesel gücünü genişletmek adıyla yayılmacı bir yapıya da dönüştü. Yayılmacı yaklaşımlarının diğerlerinden farklı bir karakteri vardı. Gittikleri yerlerde yaymaya çalıştıkları inanç gereği yeni bir adalet yapısı tesis etmeye çalışıyorlardı. Şeyhlerin yönetiminden mutlu olmayan kimi kabileler için Vehhâbîler yeni ve cazip bir seçenek olarak görülmeye başlandı. Necid içlerinde ciddi muhalefetle karşılaşan Vehhâbîler buralardaki muhalefeti kırmak ve denetim altına almak için Riyad üzerine oradan da Necid içlerine doğru tecavüz hareketlerine başladı. Ahsa'ya kadar ilerleseler de muvaffak olamadılar. Muhammed b. Abdülvehhâb özellikle Mekke ve Medine'de yaşananları bid'at olarak gördüğünden Şerifleri de kafir olarak nitelendiriyordu. Bu durum Babiâlî'ye nakledildi.

1749 yılında Şerif Mes'ud b. Said (ö. 1752) ulemadan fetvalar alarak Muhammed b. Abdülvehhâb'ın katledilmesinin uygun olduğunu bildirdi. Ancak Babiâlî ikna yoluyla sulh sağlanması taraftarıydı. Muhammed b. Suud ölünce yerine geçen oğlu Suud b. Abdülaziz (ö. 1803), Vehhâbî politikasının daha ateşli bir savunucusu olarak, Osmanlı Devleti'ne karşı daha açık bir tavır sergileme yoluna gitti. Hedeflerinin birçoğu özellikle siyasiydi. Irak tarafları ve Ahsa üzerinde yoğunlaşmıştı. Fakat Hicaz üzerine yönelen saldırıları dini bir mahiyet taşıyor ve hac yolları üzerinde tehlike oluşturuyordu.³¹ Şirk olarak addettikleri usuller üzerinden Mekke ve Medine'deki dini faaliyetleri engellemeye çalıştılar. Bu konu hakkında kesin tavırlarını ölümünden dahi korkmadıkları şeklinde beyan ederek, gelen hacıları Haremeyn'e sokmayacaklarını ve harp etmeye hazır olduklarını bildirdiler.³² Bu sıralarda Osmanlı Devleti Napolyon'un Mısır'a (1798) düzenlediği sefer ile

²⁹ Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011, C. 7, s. 143.

³⁰ Selda Güner, *Osmanlı Arabistanı'nda Kıyam ve Tenkil: Vehhâbî-Suûdîler (1744-1819)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012, s. 13

³¹ Zekeriya Kurşun, *a.g.e.*, s. 24-25-26.

³² BOA, HH, 342-199550.

uğraşıyordu. Şerifler de yaşanan gelişmeler üzerine Vehhâbîleri hac vazifesinden alıkoyunca ellerine cihat yapma fırsatı geçti. Böylece 1806'da Mekke ve Medine'yi zapt ederek, tüm bu durumları fırsata çevirmeyi başardılar. Böylece Suudiler bölgede daha da güçlü bir konuma geldi.³³

1803 yılında Suud b. Abdülaziz Mekke'ye girmiş ve burada iki haftaya yakın kalmıştır. Bu süreç zarfında kutsal mekanlarda tahribatlar yapmış ve bir dizi kurallar bütünüyle düzenleme yapmaya kalkmıştır.³⁴ Tüm bu hareketler üzerine Abdülaziz b. Suud, Mekke Şerifi Galib ve Cidde Valisi Şerif Paşa tarafından yenilgiye uğratıldı ve Vehhâbîler Necid'e çekildi. Neticesinde Mekke 1803 yılının temmuz ayında geri alındı. Abdülaziz b. Suud ise Dir'iy'e'de bulunan bir camide Irak'taki katliamın intikamını almak isteyen bir Şii tarafından 4 Kasım 1803 tarihinde öldürüldü.³⁵

Vehhâbîlerin devamlı saldırıları, ayrıca coğrafi ve bölgesel zorluklar bir diğer taraftan Suudilerin sürekli olarak kabileler ile yaptıkları ittifaklardan beslenmeleri Osmanlı'yı güç durumda bırakıyordu. Buna bir de zahire, mühimmat ve asker sorunu da eklenince uzun vadeli çözümler ortaya konamadı.³⁶ Ayrıca Babiâlî üzerinden meseleye bakacak olursak karşımıza çıkan tablo çok taraflı olarak okunabilir. İlk başlarda merkezin meseleyi dikkate almadığı açıktır. Diğer yandan I. Mahmud döneminde (1730-1754) ortaya çıkan Vehhâbî meselesi, 1818'de Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın (1769/1770-1849) oğlu İbrahim Paşa (1789-1848) tarafından sonlandırılana kadar merkez; Avusturya, Rusya ve İran gibi güçlü devletlerle uğraşmakta ve kendi içerisinde yaşadığı problemlerle boğuşmaktaydı.

Bu sırada Vehhâbîler Haremeyn'e daimî olarak tecavüzde bulunuyordu. Babiâlî'den gönderilen 1811 (H. 1225) senesine ait fermanda Vehhâbîleri yola getirmek için Kavalalı Paşa'ya tam askerî yetki verilmişti. Askerlerin iaşesi için ise Babiâlî zahireleri Yenbu ve Cidde'de durması üzere muhafaza altına aldırılmıştır.³⁷ Oğlu Ahmed Tosun'un (1794-1816) başında bulunduğu 3500 kişilik kuvvet 1811

³³ Selda Güner, a.g.e, s. 115.

³⁴ Zekeriya Kurşun, a.g.e, s. 41.

³⁵ Feridun Emecen, "Abdülaziz b. Muhammed b. Suûd", *DİA*, 1998, C.1, s. 194.

³⁶ Selda Güner, a.g.e, s. 176.

³⁷ BOA, C..DH., 136-6798.

Eylül'ünde Hicaz üzerine sevk edildi. İki taraftan Medine'ye gidilmesi kararlaştırıldı. Yolda pek çok Vehhâbî mağlup edilse de 1812 yılında Cudeyde'ye ulaşıldığında Faysal ile Abdullah'ın komuta ettiği ordu tarafından mağlup olup Yenbu'a çekildiler. Neticenin haberini alan Kavalalı Paşa derhal ek kuvvet tertip ederek yardıma gönderdi. Böylece Ahmed Tosun iki haftalık çatışmanın neticesinde Medine'yi geri aldı. Büyük coşku uyandıran bu hadiseyi diğer askerî faaliyetler takip etti. 1813 yılına gelindiğinde Mekke, Taif ve Cidde kurtarıldı. Ancak her an Suud'a bağlı Necid kabileleleri ve müttefiklerin isyanı tehlike yaratıyordu.³⁸

Kavalalı Mehmed Ali Paşa da bu durumun farkındaydı. Zira uzun zaman sonra Haremeyn'de huzur sağlanmış, hac yolları güvence altına alınmıştı. Ayrıca Vehhâbîlere büyük bir darbe de indirilmişti. Fakat sadece Mekke ve Medine'nin zaptı ile kalıcı bir sükûnet sağlamak mümkün değildi. Bu sebeple Dir'iyye'de istihkama çekilenlerin yola getirilmesi önem arz etmekteydi. Askerlerin bir kısmı çatışma esnasında, bir kısmı da hastalıktan öterek şehit olmuştu. Ancak elde kalan altı yüz kadar beygirin Şam Eyaleti'ne teslim edilmesi kararlaştırıldı.³⁹ Hicaz'ın asayişinin sağlanması için Dir'iyye'nin ne pahasına olursa olsun zapt edilmesi gerekiyordu. Bunun farkında olan Tosun Paşa, babası Mehmed Ali Paşa'ya bu durumu açıklamıştır. Şam ve civarından büyük kuvvetler temin edilmesinin gerekli olduğunu beyan etmiştir.⁴⁰

1814 yılında Dir'iyye'de bulunan Suud b. Abdülaziz'in ölümü üzerine yerine Abdullah b. Suud geçti. Tosun Paşa aradığı fırsatı bulmuş oldu. Bir de Abdullah'ın Medine'ye saldırma niyeti ayyuka çıkınca Tosun Paşa, 1815 yılında Kasım'a kadar birçok yeri kontrolüne aldı. Bu sırada Vehhâbîler bir anlaşma amacı ile Tosun Paşa'nın kapısını çaldı. Tosun Paşa anlaşmadan beklenen şartları, babası Mehmed Ali Paşa'ya ilettiler. Ancak İstanbul'un kesin bir sonuç istediğini bilen Mehmed Ali Paşa anlaşmayı, Osmanlı'nın lehine olacak şekilde değiştirdi. Suud'un Dir'iyye'yi teslim etmesini, peygamberin kabrinden yağmaladığı eşyaları geri vermesini ve İstanbul'a gitmesini söyledi. Bu şartlar Vehhâbî cephesinde derhal savaş hazırlığı olarak karşılık buldu.

³⁸ Zekeriya Kurşun, *a.g.e.*, s. 50-51

³⁹ BOA, HAT., 343-19583.

⁴⁰ BOA, HAT., 343-19583.

Böylece Mehmed Ali Paşa, diğer oğlu İbrahim Paşa'yı daha etkili olacağını düşünerek Vehhâbîler üzerine görevlendirdi. 1816 yılında hareket eden İbrahim Paşa önce Medine'ye oradan da 1817 yılında Necid'in içlerine doğru ilerledi. 1818 yılında Dir'iyye'ye gelen İbrahim Paşa burayı kuşatma altına aldı.⁴¹ Muharebe son derece şiddetli geçmekteydi. Mısır ordusundan birçok kişi şehit oldu. Ayrıca cephane de azalıyordu. Bu sebeple İbrahim Paşa babasından yardım talebinde bulunarak acele asker ve mühimmat istedi.⁴² İbrahim Paşa'nın ordusu Lahsa'dan gönderilen kuvvetler ile takviye edilmişti. Muharebede başarı kazanan İbrahim Paşa⁴³ Dir'iyye'yi zapt edip aynı zamanda Abdullah b. Suud'u da teslim aldı.⁴⁴ Ayrıca savaş sırasında Abdullah b. Suud'un oğlu da öldürüldü.⁴⁵

Nihai zafer İstanbul'da sevinçle karşılanırken, Abdullah b. Suud ve beraberindekiler önce Kahire'ye oradan da bir gemi ile İstanbul'a gönderildi.⁴⁶ İstanbul'da yargılanan Abdullah b. Suud suçlu bulundu ve beraberinde bulunan on yedi kişi ile birlikte idam edildi. Böylelikle Osmanlı Devleti, Vehhâbî meselesinde uzun süreden sonra ilk nihai zaferini kazandı.⁴⁷

1.1.1. Basra'da İngiliz Faaliyetleri

Vehhâbîlere vurulan bu ağır yenilgiden sonra Necid, nispeten istikrara kavuştu. Ancak İbrahim Paşa bölgedeki bu durumun devamlılığını sağlamak amacıyla isyan çıkarması muhtemel kabileleri dağıtmak ve Ahsa'yı da denetim altına almak istiyordu. 1818 yılında Vehhâbîlere destek veren korsanlar yardım için karşı atağa geçti ancak İbrahim Paşa'nın Ahsa'ya gelmesiyle girişimlerinden caydılar. Burada bir süre kalan İbrahim Paşa düzenlemeler yaptı. Ayrıca muhalif kabilelerin bir kısmını dağıttı. Bölgeden ayrılmadan evvel yönetimi burada söz sahibi köklü aile olan Benî Halid'e bıraktı. Burada kaldığı sırada İngiliz Hindistan Hükümeti için çalışan Sadler ile de

⁴¹ Zekeriya Kurşun, *a.g.e.*, s. 52-53.

⁴² BOA, HAT, 342-19580.

⁴³ BOA, HAT, 341-19529

⁴⁴ BOA, HAT, 341-19529

⁴⁵ BOA, HAT, 341-19529

⁴⁶ C..AS., 421-17447.

⁴⁷ Zekeriya Kurşun, *a.g.e.*, s. 53.

görüştü. Körfez'deki etkinliklerini arttırarak, ticaretlerini engelleyen korsanlara karşı bir güvence almak istiyorlardı.⁴⁸

Osmanlı'nın kendine has yumuşak bir idare siyaseti vardı. Devlet, kimi yerlerde geleneksel yapıyı devam ettiren bir yönetim politikası uygulamaktaydı. Hicaz, Bahreyn ve Lahsa gibi savaşız bağlılığını sunan yerlerde özellikle yumuşak siyaset takip ediliyordu. Osmanlı'nın hakimiyetini tanımak ve padişah adına hutbe okunması yeterli olarak görülmekteydi. Kimi zaman vergi alımında dahi gönüllülük esası izlenmekteydi. 18. ve 19. yüzyıla gelindiğinde devlet iç ve dış pek çok sebepten dolayı gücünü kaybetmeye başladı. Bu durum yönetime olduğu kadar yönetilenlere ve devlet dışı aktörlerin bölgesel çıkarlarına da yansdı. Osmanlı'nın güçlü olmasından hareketle kısmi serbestiyet tanıyan politikaları bilhassa merkezden uzak yerlerde ciddi otorite boşlukları oluşturdu. Bu otorite boşluğundan istifade, Arap Yarımadası'nda Vehhâbî hareketi baş gösterdi. Ayrıca Basra Körfezi'nde İngiliz faaliyetleri devamlı olarak artmaktaydı. Vehhâbî meselesinin çözümü yıllar aldığı gibi mükafat olarak Vehhâbîleri yenen İbrahim Paşa'ya Cidde ve Habeş Eyaleti valiliği tevcih edildi. Bu sırada tarihler 1824'e geldiğinde Ahsa yeni bir tehlike ile karşı karşıya geldi. Türki b. Abdullah, Benî Halid ailesinde yaşanan karışıklıklardan istifadeyle ittifaklar kurmaya başladı ve hakimiyetini Ahsa'ya kadar ulaştırdı. Mısır Valisi, Türki b. Faysal'ın Cidde Vilayeti'ne vergisini ödememesi üzerine Hurşid Paşa'yı bölgeye göndererek Faysal'ı tutuklattı. Onun yerine de Halid b. Suud'u tayin etti.⁴⁹

1841 yılında bu olaylar neticesinde bölge güçlendirilmek amacıyla Katîf ve Ukayr sahillerine asker konuşlandırıldı.⁵⁰ Halid bin Suud'un tayininden sonra doğan otorite boşluğu beraberinde muhalefeti getirdi. Bu sebeple istifa etti. Yerine 1841 yılında Abdullah b. Süneyyan geçti. Uyumlu bir idare tayin eden Süneyyan'ın valiliği, Mısır'da hapiste tutulan Faysal b. Türki'nin salıverilmesiyle (1843) bozuldu. Faysal bu arada son derece akıllı politikalar yürüterek bölgedeki nüfuzunu hem aşiretlerin hem de toprakların üzerinde genişletti ve hakimiyet alanını Necid ve Ahsa'ya kadar

⁴⁸ A.g.e, s. 54,55.

⁴⁹ Zekeriya Kurşun, Basra Körfezi'nde Osmanlı İngiliz Çekişmesi: Katar'da Osmanlılar (1871-1916), s. 25-29

⁵⁰ Mustafa L. Bilge, "a.g.m", s. 59.

uzattı. Bölgeden gelen şikayetler Babîâlî'yi, meselenin büyümemesi adına hemen harekete sevk etti. Ayrıca İngilizlerin Körfez'deki faaliyetleri de artıyordu. Zira Faysal; Kuveyt, Katar ve Bahreyn'de nüfuzunu şeyhliklere rağmen genişletiyordu. Bundan istifade olarak İngilizler de şeyhlikler ile temaslarda bulunmaya başladı. Tüm bu yaşanan gelişmeler üzerine Mekke Emiri Muhammed b. Avn'ın komuta ettiği sefer Riyad üzerine düzenlendi.⁵¹ Faysal ise Muhammed b. Avn ve beraberindeki askere mukavemet edemeyerek af diledi.⁵²

Bunun üzerine Faysal'a Osmanlı Devleti'ni tanınması kaydıyla Necid Kaymakamlık beratı verildi. Faysal kaymakamlığı sırasında müstakil bir devlet gibi davranmaktaydı. Bahreyn'den 10.000 riyal vergi almaktaydı. Bu durum Bağdat Valisi ve ilerleyen zamanlarda da Mekke Emiri ve Medine Muhafızı tarafından dile getirilerek, Faysal'ın yetki alanlarının daraltılması şeklinde isteklere sebep oluyordu. Ancak Babîâlî böylesi bir müdahalenin güçlüğüne bildiğinden Faysal'ın bu yönetimine müsamahalı yaklaşmak durumunda kaldı. Bu dönemde artan İngiliz etkisi Faysal'ın ölümünden sonra da devam etti. 1865 yılında Faysal ölünce yerine oğlu Abdullah b. Faysal geçti. Abdullah b. Faysal yönetiminde Osmanlı Devleti bölgedeki gücünü bir nebze daha arttırmıştı. Abdullah'ın kaymakamlığının onaylanmasıyla kardeşi Suud ile zaten aralarında var olan çekişme daha da tırmandı.⁵³ 1871 (H. 1288) senesinde Bağdat'tan gelen telgrafta Abdullah b. Faysal'ın kardeşi Suud ile giriştiği muharebeden mağlup olarak çıktığı ve Riyad ve havalisini zapt altına aldığından bahsedilmektedir.⁵⁴

Diğer taraftan tüm bunlarla birlikte fırsattan istifade Basra Körfezi'nde İngilizlerin etkisi artmaktaydı. Körfezdeki kimi şeyhliklerde Vehhâbîlere muhalefet şiddetleniyordu. Bazı şeyhliklerin vergi vermekten bıkmaları onları alternatif çözüm olanaklarına itince İngilizler, Vehhâbîlere karşı kışkırtma siyaseti izlemeye başladı.⁵⁵ Abdullah b. Faysal'ın Basra Körfezi'ne karşı izlediği politika Osmanlı Devleti

⁵¹ Zekeriya Kurşun, *a.g.e.*, s. 30-31

⁵² BOA, C. DH, 35-1735.

⁵³ Zekeriya Kurşun, *a.g.e.*, s. 34-41

⁵⁴ 639-44488

⁵⁵ Zekeriya Kurşun, Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hakimiyeti: Vehhâbî Hareketi ve Suud Devletinin Ortaya Çıkışı, s. 75-76.

tarafından desteklenmekteydi. 1870 yılında Mithat Paşa, Babîlî'ye verdiği raporunda; İngilizlerin Necid'in parçası olan Bahreyn üzerinde emelleri olduğunu, Maskat Emiri Azzan'ı da kandırarak bölgeyi kontrol altına aldıklarını belirtmiştir. Bir diğer yandan Abdullah b. Faysal'ın Necid kaymakamı olması, kardeşi Suud'u, Azzan ile ittifak etmeye götürmüştür. İngilizlerin de desteğiyle Ahsa sahillerine İngiliz gemileri faaliyete geçti. Tüm bunlar göz önüne alındığında Necid kıtası ve Basra Körfezi'nde dengelerin bozulduğu aşıkardır. Suud ve Abdullah'ın çekişmeleri, sürekli devam eden İngiliz müdahalesi devletin ve Vehhâbîlerin otoritesini sarsmıştır. Kısacası 1870 yılına gelindiğinde ortaya çıkan tablo Osmanlı Devleti adına endişe vericiydi.⁵⁶

Yukarı sayfalarda aktarılan olayların tamamı Osmanlı Devleti'nin bölge üzerindeki reflekslerini anlamamız açısından son derece önemlidir. Merkezi Arabistan ve Basra Körfezi'ne yönelik politikalar bölgenin değişen durumlarına, geleneksel yapısına ve devletin çıkarlarına yönelik olarak şekillenmiştir. Midhat Paşa'nın Ahsa Seferi'nin (M. 1871) yapılmasını oluşturan temel etkenler yukarıda bahsettiğimiz tarihsel sürecin sonuçları olarak karşımıza çıkmaktadır. Seferin sonucunda Ahsa Sancağının teşkilatlanarak Osmanlı idari yapısının merkezileşme politikaları ile paralel olarak işlemlerini sağlayan yeni bir idari yapı ortaya çıkmıştır. Bu idari yapı 1914 yılına kadar merkezden yapılan atamalarla sürmüştür.

1.1.1.1. Ahsa Seferi Sonrasında Kurulan İdari Yapı

II. Mahmud Dönemi, taşra idarelerinde yapılan düzenlemelerle geçmiş ancak istenilen başarı sağlanamamıştır. 1861'de Cebel-i Lübnan'ın özerklik kazanması aynı problemin Balkan topraklarında da baş gösterebileceği endişesini doğurdu. Midhat Paşa izlediği siyaset ile Niş eyaletindeki problemlerin önüne geçmeyi başardı. Ancak Rusya'nın Vidin ve Silistre eyaletlerindeki tavrı Avrupa'da Osmanlı karşıtı bir propagandaya dönüştü. Ayrıca mahalli idarelerde yaşanan türlü yolsuzlukların önüne geçilmesi, Tanzimat ve Islahat Fermanlarının buralarda uygulanabileceği koşulların oluşturulması gerekmektedir. Bu durum da ancak yapılacak bir ıslahat programının,

⁵⁶ Zekeriya Kurşun, Basra Körfezi'nde Osmanlı İngiliz Çekişmesi: Katar'da Osmanlılar, s. 41-42.

taşralar ve mahalli yönetimler özelinde olmasıyla sağlanabilirdi. Böylece⁵⁷ 1864 yılında Teşkil-i Vilâyât Usûlü'ne geçilmiş oldu.⁵⁸

Pek çok görevden ve çalışmalardan sonra, Midhat Paşa (1869-1872) yılları arasında üç yıl sürecek Bağdat valiliği görevine getirildi. Paşa'nın burada bulunduğu yıllar Ahsa Sancağının teşkilatlandırıldığı ve Ahsa üzerine askerî seferin yapıldığı yılları kapsar. Midhat Paşa Necid'de, Bağdat valiliğinden istifadeyle ciddi değişim ve yatırımlar yaparak burada düzeni sağlamıştır.⁵⁹ Abdullah b. Faysal ve Suud arasında süren daimî çekişmeler, İngilizlerin şeyhlikler ile ittifak kurarak özellikle Kuveyt, Katar ve Ahsa'da tehdit oluşturmaları, Midhat Paşa'nın ıslahat faaliyetleri ile bahsi geçen bölgelerde Osmanlı otoritesinin yeniden kurulmasını sağlamıştır. Yapılan ıslahatın detayları, Necid Sancağının teşkilatlanması, teşkilatlanmanın yönetime yansması ile izlenen idari siyaset ilerleyen bölümlerde detaylı olarak ele alınacaktır.

Midhat Paşa, 1869 yılında Bağdat valiliğine atandı. Valilik yaptığı 1868 yılına kadar Osmanlı Devleti'nin zayıflayan otoritesini sağlamlaştırmaya çalışan Bağdat Valisi Namık Paşa⁶⁰ özellikle İngilizlerin faaliyetleri ile ilgili Babîâlî'yi bilgilendirmeye çalışıyordu. Midhat Paşa ise işin idari ve askerî boyutlarıyla ilgilendi. Özellikle Kuveyt'in Osmanlı ile olan ilişkilerinin sağlamlaşmasında önemli rol oynadı. Tüm bu olanların akabinde bölgede yükselen tansiyon artmaya başlayınca Midhat Paşa düzenlemelerini yapmak adına aradığı fırsatı Abdullah b. Faysal ve Suud'un aralarında iyice şiddetlenen anlaşmazlığa müdahale etmekte buldu.⁶¹

Esasında Midhat Paşa'nın asıl isteği İngilizlerin Basra Körfezi ve Arap Yarımadası'ndaki etkilerini kırmak idi. Paşa bunun mümkün olabilmesinin ekonomik olarak güçlü olmaktan geçtiğinin farkında olarak Bağdat'ı güçlendirdi. Bağdat'ta pek

⁵⁷ Midhat Paşa hakkında detaylı bilgi için bkz: Gökhan Çetinsaya, Ş. Tufan Buzpınar, "Midhat Paşa", *DİA*, 2020, C. 30, s. 8.

⁵⁸ Adem Korkmaz, *Midhat Paşa'nın Hayatı, İdari ve Siyasi Faaliyetleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, s. 103-104.

⁵⁹ Yusuf Halaçoğlu, "Midhat Paşa'nın Necid ve Havalisi ile İlgili Bir Kaç Layihası", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, Ekim 1972, S. 3, s. 149.

⁶⁰ Nâmık Paşa, 2 Temmuz 1849 yılında Irak ve Hicaz ordusu müşaviri olunca, Bağdat valiliği görevine de getirildi (12 Kasım 1851). Daha sonra bu görevden alınarak Karadeniz ve Akdeniz muhafızı ve Tophane müşirliği verildi. İkinci defa 1861 yılında Musul, Basra ve Bağdat valisi oldu. Detaylı bilgi için bkz: Abdullah Saydam, "Nâmık Paşa", *DİA*, 2006. C. 32, s. 379-380.

⁶¹ Adem Korkmaz, *a.g.e.*, s. 268.

çok imar ve inşaa çalışmalarında bulundu. Bağdat civarında problem çıkaran Bedevi aşiretleri kontrol altına aldı. Daha sonrasında ise 1866'dan beri sürmekte olan Kuveyt sorunu ile ilgilenerak burayı Basra'ya bağladı. Kuveyt'te kurulan hakimiyet son derece önemliydi. Midhat Paşa Babıâlî'ye gönderdiği raporda, İngilizlerin Bahreyn'den sonra Bahreyn ve Kuveyt arasında bulunan Ahsa ve Katif sahillerine göz diktiklerinden bahsetmiştir.

Ahsa ve Katif üzerinde hakimiyet oluşturabilmek için İngilizlerin bir sonraki hamlesinin Kuveyt olacağından endişe edilmekteydi.⁶² Midhat Paşa, 1871 yılında Körfez'de bulunan bahsi geçen sahillere bir takım keşif gezileri başlattı. Osmanlı'nın bu bölgelerdeki otoritesini sağlamlaştırmak amacıyla düzenlediği bu keşif, Ahsa'da hakimiyeti sağlama amacı güdüyordu. Midhat Paşa, Kuveyt Şeyhi olan II. Abdullah'tan 300 tane deniz aracı almış ve asker sevkiyatında kullanılmıştır. Al-î Sabah ailesinden aldığı bu destekle seferde ilerleme kaydeden Paşa daha sonrasında teveccühünü göstermek amacıyla Kuveyt Şeyhi Abdullah'a kaymakamlık unvanı verdi. Ancak bu kaymakamlık idari yetkilerden yoksun olup sadece onursal bir niteliğe sahipti.⁶³ Paşa sefere çıkmadan evvel bir takım başka hazırlıklar içerisine de girmişti. Basra Tersanesi'nde düzenlemeler yaptı.⁶⁴ Basra Tersanesi'nin canlandırılması ve yenilenerak faaliyete geçirilmesi Basra Körfezi ve Hint Okyanusu'nda dolaştırılması önemliydi. 1870 yılının temmuz ayında Babıâlî'ye gönderilen bir belgede tersanenin bu durumundan bahsedilmiş ve gerekenlerin yapılması istenmiştir. Tersanede mevcut bulunan gemilerin düzensiz olduğu ıslah edilmesi gereken Bursa ve İzmir korvetlerinin yerine büyüklü küçüklü üç veya dört geminin gönderilmesinin gerekliliği anlatılmıştır. Bu gemilerin Körfez'de, Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'nda gezinmeleri için uygun bir komutanın gemilerin başına verilmesi istenmekteydi. Ayrıca tersaneden yararlanılabilmesi için fabrika, kışla ve havuzların düzenlenmesi lazım geliyordu. Midhat Paşa'nın tüm bu isteklerinin uygun olduğuna karar verildi ve Haziran 1870'te Bahriye Nezareti'nce görüşülenerak tersane kumandanlığına Ahmed Bey'in verilmesi

⁶² Zekeriya Kurşun, *a.g.e.*, s. 43-45.

⁶³ David H. Finnie, *Shifting Lines in the Sand: Kuwait's Elusive Frontier with Iraq*, Harvard University Press, Cambridge, 1992, s. 7.

⁶⁴ Zekeriya Kurşun, *a.g.e.*, s. 43-45.

kararlaştırıldı.⁶⁵ Midhat Paşa, Körfez'deki hakimiyeti ve düzeni sadece askerî yönden değil, Osmanlı'nın gücünü ekonomik, ticari yönden de hissettirecek şekilde davranıyordu. Hem Bağdat'a yaptığı yatırımlar hem de tersaneye yönelik faaliyetleri bölgesel gücü bütünsel ve çok yönlü sağlamaya yönelik çalışmalardı. Bu meselelerin üzerinde dururken bir yandan da Necid'de yaşanan karmaşa için hazırlıklar yapıyordu. Abdullah b. Faysal ile kardeşi arasındaki itilafın son bulması adına harekete geçmeye hazırlanan Midhat Paşa olası bir İngiliz tepkisinden de endişe ediyordu. Ancak Osmanlı Devleti, devletlerarası hukuk açısından Osmanlı Devleti'nin kendi topraklarında vuku bulan bir hadiseye İngilizlerin açıkça müdahil olmayacağını dile getiriyordu. Bu cevaplar zerine Midhat Paşa sefer hazırlıklarını tamamladı ve harekete geti⁶⁶

Suud'un kuvvetleri dağıtılarak, Abdullah b. Faysal'ın makamının başına yeniden geçmesi planlanıyordu. İki kardeşin aralarında geçen çarpışmada Abdullah b. Faysal mağlup olmuş Suud, Riyad ve civarını zapt etmişti. Bağdat'tan gönderilen telgrafta bu durumdan en çok Necid ahalisinin zarar gördüğü ve halkın bu sene ödemeleri gereken vergiden muaf tutulduğu ilan edilmiştir. Bu arada peyderpey Necid sahiline asker gönderilmesi istenmiştir. Yine belgeden görüldüğü üzere buradaki yönetim ve baskıdan memnun olamayan Riyad halkının Suud aleyhine kıyam ettikleri anlaşılmıştır. Riyad ahalisinden zor durumda kalan bir kısım insan Ahsa'ya gelerek sığınmak istemiştir.⁶⁷

Bağdat Valisi Midhat Paşa tarafından 1871 yılında Sadaret'e takdim edilen bir maruzatta (layiha), Arap Yarımadası'nın siyasi durumundan bahsedilmektedir. Bu maruzatta şaban ayının ortasında Ahsa'ya doğru hareket edildiği söylenmektedir. Nafiz Paşa kumandasında Necid firkasında; altı tabur piyade ve süvari,  bölük zaptiye şeklinde Ahsa'ya gönderilecektir ve ayrıca hastalıklardan dolayı orduda bozulma olduğu için destek takviyelerle değiştirme usulü uygulanacaktır. nden gidenler ikişer olarak geri alınarak yerine yenileri takviye olunacaktır. Askerlerden oluşan ordu ve erzak ve mühimmat gibi ihtiyaçlar Lübnan ve İskenderiye korvetleriyle,

⁶⁵ İ.MMS., 39-1611.

⁶⁶ Zekeriya Kurşun, *a.g.e.*, s. 43-45.

⁶⁷ BOA, İ.DH. 639-44488.

Babil vapuruna konarak Kuveyt'e oradan Katıf'e derhal Acir üzerinden Ahsa'ya gitmiştir.⁶⁸

Midhat Paşa takip ettiği politikada Abdullah el-Faysal'ın tarafında yer aldı. İngilizlerin Suud'u desteklemeleri de Midhat Paşa'nın tavrında etkili olmuştur. Bu arada Midhat Paşa gönderdiği casuslar aracılığı ile olaylardan haberdar oluyor ve istihbarat topluyordu.⁶⁹ Böylece sefer için uygun şartların olgunlaşması her türlü denetlenmiş oluyordu. Tüm bu aktarılanlardan Midhat Paşa'nın İngilizleri açıkça karşısına alacağı bir tutum sergilediği düşünülmemelidir. Aksine Osmanlı Devleti o dönem içerisinde bulunduğu koşullarda İngilizler ile girişilecek mücadeleyi kaldırabilecek durumda değildi. Bu sebeple özellikle böyle bir durum ve yanlış anlaşılardan kaçınılıyordu. Ancak İngilizlerin büyüyen bölgesel nüfuzlarının kırılabilmesinin Osmanlı'nın Basra Körfezi topraklarına nizam vermek ile mümkün olabileceğini biliyordu. Sefer de tam bu maksatlara binaen gerçekleştirilecekti. İngilizlerin yukarıda bahsedildiği gibi, Bahreyn'de kurdukları nüfuzdan sonra Ahsa ve Katıf sahillerine yayılmalarından korkuluyordu. Bunun önünün kesilmesi ve bölgede siyasi, ekonomik ve askerî olarak düzenin sağlanabilmesi için Kuveyt'ten Maskat'a kadar olan coğrafi bölgede devletin direkt yönetimini sağlamlaştırması gerekiyordu. Harekatın haberini alan İngilizler telaşa kapılarak, harekatın içeriği hakkında bilgi almak istediler. Hem Bağdat'taki konsolosları üzerinden Midhat Paşa'yı gözetim altında tutuyorlardı. Hem de Babıâli'den diplomasi yoluyla işin aslını öğrenmeye çalışıyorlardı. İngiliz İstanbul Büyükelçisi Elliot, bu maksatla 1871 yılının Nisan ayında Sadrazam Âli Paşa ile bu mesele üzerine bir araya geldi. Yapılan görüşmede Âli Paşa'nın İngilizlerin şüphelerini yatıştırdıkları görülmektedir. Midhat Paşa'nın seferinin Abdullah b. Faysal ile kardeşi arasında ortaya çıkan anlaşmazlığın giderilmesi ve isyan eden Suud'a karşı yardım isteyen Abdullah'ın teklifinin reddedilemeyeceğini dile getirdi. Bu konuşmalar sırasında Osmanlı'nın Bahreyn üzerinde bir iddiasının da olmadığına kanaat getirdiler. Ancak bu konu hakkında yazılı herhangi bir şey olmaması Osmanlı'nın bu konudaki tavrını anlamayı zorlaştırır. Zira

⁶⁸ HR.SYS., 93-18, 14-12-1871.

⁶⁹ Zekeriya Kurşun, *a.g.e.*, s. 42.

ilerleyen yıllarda Osmanlı Bahreyn meselesini yazılı olacak biçimde tekrarla dile getirmiştir.⁷⁰

İngiliz Hindistan Hükümeti, Katar Şeyhi Muhammed el Sani'ye gönderdiği telgrafta Kolonel Pelly'nin 1871 yılı Nisan ayında Konstantinopolis Büyükelçiliğinden güvence aldığı bilgisini vermektedir. Türk Hükümeti'nin Necid'e yönelik mevcut seferinin herhangi bir bağımsız kabile ve devlet üzerinde üstünlük elde etmek amacıyla yapılmadığını ayrıca Bahreyn'e karşı bir saldırı düşünülmeyeceği de dile getirilmiştir. İngiliz Hindistan Hükümeti bu konu da şeyhe güvence verirken yaptıkları deniz anlaşması gereği Bahreyn'i himaye ve müdafaa edeceğini söylemiştir.⁷¹

31 Ekim'de Pahlunpoor Kampından Londra'ya yollanan raporda İngiltere Hükümeti'nin bölgedeki yetkililerinin Midhat Paşa'nın seferine dair endişeli ve birbiri ile çelişkili düşünceler taşıdığı anlaşılmaktadır. Herbert'in 15 Ekim tarihli raporuna göre; Katar ile alakalı birtakım mektupları Ahsa'dan getiren elçi Bahreyn Şeyhi tarafından öldürüldü. İngilizlerin yaptığı araştırmaya göre bu elçi Nasır bin Mübarek tarafından gönderildi ve şans eseri Midhat Paşa'nın mektuplarını da yanında taşıyordu. Bu mektuplar Casim bin Sani'ye gönderilmişti. Herbert'in fikrine göre, Midhat Paşa elçinin öldürülmesini Bahreyn'e müdahale olanağı sağlamak için bahane olarak kullanacaktı. Ancak Pahlunpoor Genel Valisi Midhat Paşa'nın böyle bir niyeti olmadığını, Osmanlı Hükümeti ile İngiliz Hükümeti arasında verilmiş sözler olduğunu söyledi ve Nisan ayında Elliot ile Âli Paşa arasında geçen görüşmeyi işaret etti. Fakat yine de İngiliz Hükümeti'nin meseleye temkinli yaklaşması gerektiğini bildirdi.⁷² Bahsi geçen bu hadiseler ve İngiliz Hükümeti'nin birbirine gönderdiği yazışmalar Bahreyn meselesinin İngiliz Hükümeti'nin Körfez politikasında tedirginliğe yol açtığını ve Midhat Paşa'nın Ahsa Seferinin hazırlıklarının da aynı oranda şüphe ile karşılandığını ortaya koymuştur.

⁷⁰ Zekeriya Kurşun, *a.g.e.*, s. 46

⁷¹ HR.SYS., 108-2.

⁷² Response of the Ottoman Authorities following the Murder of a Messenger at Bahrain [576v] (16/26), British Library: India Office Records and Private Papers, IOR/L/PS/5/268, ff 569-581, in Qatar Digital Library <https://www.qdl.qa/get-highlighted-words/81055/vdc_100089599249.0x0000a2> [accessed 5 November 2021]

Midhat Paşa'nın Ahsa üzerine yapacağı seferin amacı üzerine belli ki oldukça şüpheler geliştirilmiştir. Zaten Midhat Paşa kendisi de İngilizlerin seferin hedefi hakkında şüpheyeye düşeceğini biliyordu. Ancak Osmanlı Devleti'nin bu konudaki tavrının net olduğu arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Zira sefer her ne kadar Necid üzerinde düzeni sağlamak, Abdullah b. Faysal'ı desteklemek için yapılıyor olsa da İngilizlerin çıkarlarını pek çok yönden tehdit ediyordu. Bahsi geçen yerlerin Osmanlı toprağı olması açıkça muhalefeti engellediğinden, sefere dair endişeler şeyhliklerin İngilizler ile yaptıkları ittifaklar üzerinden dile geliyordu. 1871 tarihli belge Bahreyn Ceziresine asker gönderildiği iddialarının asılsız olduğunu bu haber doğru bile olsa Bahreyn'in zaten Osmanlı toprağı olduğundan dolayı kimsenin müdahale etme gibi bir hakkı olmadığını dile getirmektedir.⁷³ 16 Ağustos 1871 tarihli bir diğer belgede de Necid'e gönderilen askerî fırkanın yalnızca Necid'e mahsus olduğu harice müdahale ettirilmesi gibi bir meselenin kesinlikle olmadığı beyan edilmiştir.⁷⁴

Bahreyn meselesi ile ilgili yaşanan sorunlar 1847'den itibaren pek çok defa gündeme gelmiş ve Osmanlı Devleti'nin aleyhine neticelenmiştir. Buraların yerel yöneticileri zaman zaman kendi çıkarlarına göre hareket ediyorlardı. Bu da bir yandan İngilizlere yaklaşmalarına diğer yandan Osmanlı Devleti'nin hakimiyetini kabul eder bir tavır sergilemelerine neden oluyordu. Bu güvensiz siyasal ilişkiler de İngilizlerin işine yarıyordu. Zekeriya Kurşun'a göre; yukarıda anlatılan hadiselerin ve tersanenin canlandırılması için gösterilen çabanın sadece bahriye ile ilgili bir düzenleme olarak görülmemesi gerekmektedir. Uzun bürokratik süreçlere rağmen devletin bölgede aktif politika uygulamaya çalışması olarak anlaşılmalıdır. Bu çabalar da esasında merkezin gücünü ortaya koyması olarak algılanmalıdır. İngiltere'nin açık rahatsızlığına rağmen Kuveyt'teki resmi binalara ve gemilere Osmanlı sancağının çekilmesi, devletin Arap Yarımadası'ndaki politikalarını değiştirerek, aktif olmaya çalıştığının göstergesidir.⁷⁵

Körfez'de azalan Osmanlı gücünü yeniden tesis etmek ve İngiliz nüfuzunu kırmak için yaşanan en önemli girişim, Osmanlı'nın inisiyatifi ele geçireceği Ahsa

⁷³ HR. SYS., 1909-23.

⁷⁴ HR.SYS., 93-17.

⁷⁵ Zekeriya Kurşun, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hakimiyeti: Vehhâbi Hareketi ve Suud Devleti'nin Ortaya Çıkışı*, s. 83-85.

Seferi idi. Abdullah bin Suud'un kardeşi için yardım istemesi üzerine Bağdat Valisi Midhat Paşa deniz üzerinden Doğu Arabistan'a asker çıkardı. Abdullah'ın Osmanlı'nın atanmış yetkilisi olması dışında sefer için başka pek çok sebep vardı. Hala Fattah'a göre bu sebepler birkaç maddede açıklanmıştır. İlki, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'da kaybettiği topraklarının telafisini burada elde edeceği başarı ve hakimiyet ile sağlayacağıdır. Bir diğer sebep ise fiziksel olarak bölgesel pazar ve ticaret yolları üzerinde hakimiyet kurabilme çabasıdır. Özellikle Necid, Güney Irak, Kuvet ve Arabistan'ı kapsayan bu pazar buralarda denetimsiz ve vergisiz bir şekilde ticaret sağlayan urbanlar tarafından iç ve dış transitte etkili olarak kullanılıyordu. Bu ticaret biçimi gayri resmi olarak devam ettirilmekte ve urbanların şehirli tüccarlar ile anlaşmalar yapmasıyla sağlanmaktaydı. Osmanlı Devleti'nin, Ahsa'da kurulan hakimiyeti Necid'in tarihini büyük ölçüde dönüştürdü. Ahsa'da hakimiyet kurulmasının denizden "Vahhabi topraklarına" giden en kısa yolun Osmanlı kontrolüne girmesini sağladı. Hala Fatah, böylece Osmanlı hakimiyetinin merkezi Arabistan'da çok büyük bir güç elde ettiğini söylemektedir.⁷⁶

Süveyş Kanalı'nın açılması ile Arap Yarımadası'ndaki Osmanlı hakimiyeti daha da önemli hale geldi. Bu meselenin çözümünde ise Kızıldeniz ve Hint Okyanusu sahillerinde bulunun Arap Yarımadası'nın bu kısmında yaşayan urban ve kabilelerin devlete karşı zayıflayan bağlarının güçlendirilmesi gerekmektedir. Basra Tersanesi'nin mevcut durumu ile buraları gözetim altında tutmak imkansızdı. Kaldı ki buralarda bulunan şeyhlerin bir kısmı çeşitli sebepler dolayısıyla yabancılar ile ilişkiler geliştireyordu. Tüm bunların ehemmiyeti üzerinde durulmaktaydı. Çözüm ise Osmanlı Devleti'nin Arap Yarımadası sahillerinde gücünü göstermesi ile mümkün olabilirdi. Bu sebeple Süveyş Kanalı'nın açılması Osmanlı Bahriye Nezareti'nin buralara ulaşımı kolaylaştıracağından tersanenin ıslahı, Kızıldeniz'de limanların yapılması gibi hususlar daha kolay olacaktı. Böylece Osmanlı Devleti'nin bölgedeki gücü özellikle şeyhlikler üzerinde hissettirilmeye çalışılmış ve bu sebeple hafif gemilerden oluşan bir fırka gönderilmiştir.⁷⁷

⁷⁶ Hala Fattah, *The Politics of Regional Trade in Iraq, Arabia, and the Gulf 1745-1900*, State University of New York Press, New York 1997, s. 118-119.

⁷⁷ Zekeriya Kurşun, *a.g.e.*, s. 85.

Bağdat'tan hareket eden ordular öncelikle Fav'a yöneldiler. Oradan yanlarında erzak ve mühimmatlar ile Kuveyt'e gönderildiler. Burada bir gece konakladıktan sonra Nafiz Paşa komutasında, Kuveyt Kaymakamı Abdullah El-Sabah'ın gemilerinin de katılması ile denizden Re'sut-tennure'ye yakın bulunan Rahime'ye ulaşmışlardır. Katıf'e ulaşıldığında Nafiz Paşa, Nakîbzâde Seyyid Muhammed Said Efendi'yi Abdülaziz'e göndererek uzlaşma sağlamaya çalışsa da başarılı olamamıştır. Böylece Nafiz Paşa kuşatmayı başlatmıştır. Kuşatma sırasında Katıf'te bulunan bazı köyler ve kuleler savaşız ele geçirilerek Osmanlı sancağı çekilmiştir. Katıf Kalesi de teslim alınca 3 Haziran'da Katıf, Osmanlı hakimiyetine geçmiştir.⁷⁸ Katıf civarında keşiflerde bulunan Nafiz Paşa buralardaki köylere buyruhdular yazarak onlardan kolaylık istemiştir.

Buradan Demmam'a hareket eden Paşa'nın geliş haberini alınca Suud'un oğlu Abdülaziz gizlice kaleden firar etmiştir. Ancak burada bıraktığı memurlar ile uzlaşmaya çalışılarak kalenin savaşız teslim edilmesini isteyen Paşa ayrıca hapiste bulunan Muhammed b. Faysal'ın da serbest bırakılmasını istiyordu. Ancak Tahnûne anlaşma karşılığında Katıf Kalesi'nin teslim edilmesini şart koştu. Bu husus mülahaza edildikten sonra Tahnûne'ye Osmanlı Devleti'nin zaten bir gün önce kaleyi teslim almış olduğu bilgisi verildi. 5 Haziran'da Muhammed b. Faysal serbest bırakılarak kale teslim alınmıştır.⁷⁹ Ayrıca Bağdat vilayetine çektiği telgrafta Bahreyn taraflarından gelen ve yakalanan casustan öğrenildiği kadarıyla Bahreyn Şeyhi İsa ve birtakım reislerin dışında halkın büyük oranda Osmanlı'nın orada varlığını görmeği istediklerini dile getirmiştir. İleride Bahreyn için problem yaşanmayacak şekilde alınması gerektiğini dile getirmiştir.⁸⁰

Ancak açıkça görülen durum İngilizlerin Bahreyn üzerinde şeyhlikler vasıtasıyla genişleyen bir nüfuz kurduğu ve bu nüfuz sahalarını Maskat ve Umman taraflarına da yaydıklarıdır. Zira Katar için açıkça bir şey söylenmiyor olsa da oraya dahi fiili birtakım talepler ile ulaşmayı başarmışlardır. İngilizler destekledikleri Bahreyn Şeyhi İsa için birkaç senedir Katar'dan dokuz bin akçe vergi alıyorlardı. Son

⁷⁸ *A.g.e.*, s. 100-101.

⁷⁹ İ.DH., 636-44230, lef: 1, 2, 3, 4.

⁸⁰ Zekeriya Kurşun, *a.g.e.*, s. 101.

seferde Katar'a vergiyi tahsil etmek için giden İngiliz gemileri Katar şeyhlerinin Osmanlı sancağını göstererek Ahsa mülhakatından olduklarını ve Osmanlı Devleti'nden başkasını tanımadıklarını söylemişlerdir. Ancak Hindistan İngiliz Hükümeti Katar'dan vergi istediklerini inkâr etmiştir.⁸¹ İngilizlerin Bahreyn şeyhleri üzerindeki etkisi Katar meselesini de ciddi bir şekilde düşünmeyi gerekli kılıyordu. Nafiz Paşa'nın belirttiği durumun Midhat Paşa da farkındaydı ancak buraya İngilizlerin verdiği ehemmiyeti de bildiğinden çekince gösteriyordu. Bir diğer taraftan halk böyle bir talepte bulunsa bile Şeyh İsa'nın tutumu Osmanlı ile İngilizleri karşı karşıya bırakabilirdi.⁸² Nafiz Paşa Katıf'te bir tabur asker bulundurarak 22 Haziran tarihinde Ahsa üzerine sefer etmek için hazırlıklarını tamamladı. Katıf ile Ahsa'nın arası altmış beş millik mesafeye sahipti ancak sular sığ ve tehlikeli olduğundan Asur ve Alus isimli ufak vapurlar tertip edildi. Buradan Ahsa'ya on iki saat mesafede bulunan Uceyr İskelesi'ne gelindi.⁸³

Nafiz Paşa ayrıca Katar üzerine gitmek istiyordu ve bu konuda Midhat Paşa ile yazıştı. Midhat Paşa, Katar'ın Necid'den sayılmasına rağmen, Bahreyn'e yakınlığı sebebiyle İngiliz etkisinden ve gelen istihbarat ışığında bağımsız olduklarını iddia edeceklerini söylemiştir. Bu sebeple Katar'a karşı uzlaşılı politikasıyla hareket etmenin yabancıların müdahalesini kıracağı düşünülmüştür. Bahreyn şeyhleri ve halkın kazanılmasının önemli olduğuna karar verilerek Babıâlî'ye bildirilmiştir.⁸⁴

Midhat Paşa'nın daha önce Babıâlî'ye verdiği Arapça lahiyada da bahsettiği üzere⁸⁵ seferin gidişatına dair malumatlar bulunmaktadır. Paşa, Necid'den aldığı haberlere göre Necid ve Katar'a gönderilen askerlerin oranının emniyeti cihetiyle avdet ettiklerini, Necid fırkasında bulunan askerlerden yaralananların yerine yenilerinin geldiğini ve Asur vapuruyla mühimmat ve zahire gönderildiğini bildirmektedir.⁸⁶ Zira sefer boyunca sıcak hava şartlarının birleşmesi ile çok sayıda asker kolera, veba ve diğer bulaşıcı hastalıklar sebebiyle ölmüştür. On iki gün süren yolculuktan sonra Hûfuf

⁸¹ Yusuf Halaçoğlu, "a.g.m", s. 158.

⁸² Zekeriya Kurşun, *a.g.e*, s. 101.

⁸³ Yusuf Halaçoğlu, "a.g.m", s. 162,163.

⁸⁴ Zekeriya Kurşun, *a.g.e*, s. 106.

⁸⁵ HR.SYS. 93-2.

⁸⁶ İ.DH.. 645-44822.

merkez olmak üzere Ahsa'ya giren Nafiz Paşa önemli bir direnişle karşılaşmadı. Cuma günü padişah adına hutbe okutmuş, Katar Şeyhlerini davet etmiş, Doha ve beraberinde birçok kaleye Osmanlı sancağı asılmıştır.⁸⁷ Midhat Paşa'nın Necid Sancağında oluşturduğu idare Osmanlı Devleti için özellikle ayrı bir öneme sahipti. Osmanlı Devleti, Arabistan içlerine yayılmamış olsa bile Ahsa üzerinde kurdukları hakimiyet, Necid'in iç kesimlerinde bulunan kabileler ve faaliyetleri üzerinde otomatik olarak kontrol oluşturmaya olanak sağlıyordu. Böylece Osmanlı Devleti'nin Arabistan'ın iç kesimlerinden Basra Körfezi'ne kadar olan iletişim hatlarının kontrolüne de hâkim olması anlamına gelmekteydi. Yönetime karşı kabilelerin herhangi bir isyanı durumunda müdahale olanağı sağlamaktaydı.⁸⁸ Ahsa bu sebepler de göz önüne alındığında bölge kontrolü için hayati anlamda kritik bir konumdaydı.

1.1.1.1.1. Sefer Sonrası Yeni Tesis Edilen İdari Yapı

Seferin başarıyla neticelenmesini izleyen süreçte sıra bir dizi mali, idari ve askerî düzenlemeyi de beraberinde getirdi. 13 Ağustos 1871 tarihli belgeden anlaşıldığı üzere Abdullah b. Faysal kardeşi Suud ile vuku bulan muharebeden mağlup olarak çıkmıştı. Yaralanmış olan Suud ise muhalif olan aşiretler ile müttefik olarak, merkez kaymakamlığı olan Riyad'a geçmiştir. Kumandan Nafiz Paşa'dan bu noktada bir malumat alınamamış olsa da İngiliz Hindistan Konsolosluğu'ndan alınan haberler bu durumu tasdik etmekteydi. Bu sebeple Necid'de bulunan asker firkasının hazır olarak kuvvetli bir vaziyette bulundurulması istenmiştir.⁸⁹ Abdullah b. Faysal'ın Riyad'da kalması ve hükümetin yetkilileri ile iletişim kurmaması, yapılacak idari ve askerî düzenlemelerde zaruri bir rol oynadı. Zaten Midhat Paşa sefer başladığından beri bölgede yeni bir yönetim teşkilatı kurmak istiyordu. Abdullah b. Faysal'ın sefer sonrasında muhalif bir tavır takınması ile bu istek gerçekleşti.⁹⁰

Mevcut durumlar göz önüne alındığında ilk olarak Necid askerî yönden güçlendirilmeye muhtaçtı. Necid fırka-ı askerisinde altı tabur piyade ve bir miktar

⁸⁷ Zekeriya Kurşun, *a.g.e.*, s. 107.

⁸⁸ Gary Troeller, *The Birth of Saudi Arabia: Britain and the Rise of the House of Sa'ud*, Routledge, 2013, s. 18-19.

⁸⁹ İ.MMS., 42-1703.

⁹⁰Zekeriya Kurşun, *a.g.e.*, s. 108.

topçu bulunmaktaydı.⁹¹ Hali hazırda sefer sırasında bulunan askerlerin bir kısmı hastalıklar ile telef olmuş ve kalanlar ise Necid'deki belirli yerlerde konuşlandırılmıştı. Bir kısım asker ise Necid'de hâlâ süren aşiret karmaşalarını çözmekle meşguldü. Tüm bu durumlar göz önüne alındığında Nafiz Paşa ve Midhat Paşa askerlerin arttırılması için talepte bulundu. Necid bölgesi askerî yönden güçlendirildiği takdirde idari anlamda rahatça yeniden teşkil edilebilirdi.⁹²

Midhat Paşa'nın Bağdat'ta yaptığı valilik sırasında Ahsa'nın alınması ile sınırları son derece genişleyen Basra, uzun süre Necid Sancağı gibi Bağdat Vilayetine bağlı konumdaydı. 1875'te Basra ayrıca bir vilayet olarak teşkil olunacak ve Bağdat'a bağlı bulunan Necid Sancağı da sonrasında Basra Vilayetine bağlanacaktı.⁹³ Nitekim Midhat Paşa Bağdat'a döndükten sonra Sadaret'e yazdığı yazısında yaptığı icraatlar ve beklentilerinden bahsetmiş ayrıca Bağdat vilayetinin on birinci sancağı olarak Necid'de yaptığı teşkilatlanmayı kaleme almıştır. Bu nizamnâme Necid Sancağı'nın kuruluşunda yapılan düzenlemeler hakkında bilgiler içermesi bakımından son derece önemlidir. Bu belge aslında kayıtlarda maliye talimatnamesi şeklinde geçmekte ancak sadece mali düzenlemeleri muhteva etmemektedir. İçeriği önemine binaen aşağıda verildiği şekildedir.

Ahsa, Katıf ve Katar kıtaları ile ve dahil olduğu mahaller birleştirildi ve Necid Mutasarrıflığı adı altında toplandı. Katıf, Müberrez ve Hufûf ve Katar kazaları ile buraya bağlı olan köy ve nahiyeler bir sancak altında toplanarak Ahsa Sancağı Mutasarrıflığı teşkil olundu. Mutasarrıflığın başına askerî birliklerin komutanı olarak Nafiz Paşa yetkilendirildi. Ahsa artık merkeze (Bağdat) bağlı bir sancak haline getirildiğinden burada tutulan varidat ve masârifat cetvelleri merkeze ve oradan hazine-i celileye takdim kılınmaktadır. Buraya kadar sancak hakkında genel bilgileri ortaya koyan Midhat Paşa belgenin diğer evraklarında madde madde yapılan uygulamaları aktarmıştır.

⁹¹ Yusuf Halaçoğlu, "a.g.m", s. 152.

⁹² Zekeriya Kurşun, *a.g.e.*, s. 109-110.

⁹³ Burcu Kurt, "Meşihat Usulü'nün İlgası: II. Meşrutiyet Dönemi Basra Vilayetinde Toprak Reformu Teşebbüsleri", *OTAM*, C. 37, s. 221. (219-238)

Birinci madde: Ahsa, Katif ve Katar kazalarıyla beraber, Necid hattı birleştirilerek Necid Mutasarrıflığı teşkil olunup Ahsa kıtasına bağlı olan Hufuf Kazası mutasarrıflık merkezi olacaktır. Merkezde muhasebeci, bir mutasarrıf muavini, bir nâib, bir de temyiz-i hukuk memuru ve bunlara yetecek miktarda hizmetli tayin kılınacaktır. Necid'in içlerinde vaki olan mahaller Hufûf, Katar, Müberrez ve Katif mülhakatıyla beraber bir kaymakamlık kılınıp Hufuf mutasarrıflık merkezi olup bahsi geçen memurlar tayin olunacak ve ayrıca Katar'ın idaresi mevcut şeyhde kalacağı gibi Müberrez ve Katif kazalarına dahi bir kaymakam, bir nâib-i şer'î, mal müdürü namıyla mal memuru ve bir sandık emini ayrıca Arapça ve icap ederse Türkçe işler için tahrirat kâtibi görevlendirilecektir. Buralara bir de mahalli işler için meclis-i idare ve meclis-i de'âvî teşkil kılınacaktır.

İkinci madde: Necid mutasarrıflığı dahilinde bulunan mahallerin varidatı ve ahalinin uhdesinde bulunan emlak, bostan ve mezraların mahsulatından alınan oşr-i şer'î ile medeni ve bedevi ahalinin koyun ve develerinden alınması meşru olan zekât ve bir de beytü'l mâle ait olan emlak ve arazi hasılatıyla ufak tefek bazı rüsumattan başka bir şey olmadığından buralardan herhangi bir gelir alınmayacaktır.

Üçüncü madde: Hufuf, Müberrez ve Katif Kazalarında beytü'l mâle ait üç yüz parçadan mütecaviz hurmalık bulunmaktadır. Bunların hasılatının kuvvetli gelmesi lazım gelir iken hasılası harap olmuş, mezra ve sazlığa dönüşmesiyle buraların mahsulatı azalmıştır. Bu sebeple buraların imarı için gerekli adımların atılması gerekmektedir. Şöyle ki beytü'l mâle ait bağların iltizamen her sene devlete verilmesi ilga edilecek ve vilayette (Bağdat) yürürlükte olan yönteme tabi olunacaktır. Bu bağların işletilmesi yedi yıllığına bir çiftçiye verilecektir. Ürün hurma ise hasılatın çeyreğini ve mahsulün hepsini, aynı bağda bulunan tahıl hasadının ise dörtte birini almak kaydıyla bağı imar edecektir. Bu taahhüdü yerine getirenler ise hurmalığın dörtte birine ortak olacaktır. Aksi bir durumda ise hurmalıkları alınarak başkasına verilecektir. Hurmalığı harap olmuş ve boş arazilere de tohum ekmek isteyen çiftçiler ise tohumlarının yarısını kendileri almak, yarısını ise devlet teminiyle elde ederek yukarıda bahsi geçen uygulamalara tabi olacaklardır. Kaidelere uyan çiftçiler hurmalıklara ortak olacakları için ileride yerlerinden edilmesinler diye senet verilecektir. Buraların taksimi devlet ile ortak ekim yapılan yerlerin öşür ve zekâtı

çıkarılarak yapılacaktır. Bu yerler müzayede usulü ile satışa çıkarılırsa çiftçilerin hakları yine senet kayıtları ile korunacaktır.

Dördüncü madde: Katîf ve Ahsa civarında bulunan arazi ve hurmalıklar haraç arazisi iken zaman içerisinde mirî araziye dönüşmüştür. Bu sebeple yürürlükte olan devlet kurallarına icabeten şehir, kasaba ve köylerde bulunan emlak hüccet-i şer'iyeye, hurmalık ve araziler için tapu senetleri verilecektir. Bu işler için ise Bağdat'a tapu memuru görevlendirilecektir.

Beşinci madde: Tapu senetleri verilecek yerler iki kısımdır. İlki sahibinin sorumluluğunda olan hurmalık ve arazidir. Buralara kişinin tasarruf hakkını gösterir bir senet verilecektir. Bu senet ise harç ve vergi karşılığında teslim edilecektir. İkinci çeşit arazi ise sahipsiz ve devlet tarafından satılmış veyahut imar edilmek üzere verilmiş olanlardır. Bu arazilerin ise müzayede veya imar karşılığında taliplisine verilmesi usulü izlenebilir. Burada her iki usulde de gözetilen kuralların uygulanması icap etmekle birlikte tapu usulünü bilmeyenler ve anlamayacak olanlar zorlanmayacaktır. Ancak ilk çeşitte anlatılan arazi sahipleri ile işlemler rızaya dayandığından sahibinin iznine tabidir. Buradan anlaşılan, isteyen sahiplere tapu verilecek istemeyenlere ise verilmeyecek şekilde düzenlenmesidir. İkinci kısımdakiler için ise; beytü'l-mâle ait olan hurmalıkların imar olduğunda satılması caiz olmadığından, şu an imara muhtaç olan hurmalık ve boş araziler için işlem yapılacaktır. Eğer bu tip araziler sulama kanallarına yakın ise yüz ölçümü hesabıyla müzayede yoluyla satışa çıkarılacaktır. Komşusuna bitişik vaziyette olan yerler ise müzayede edilmeyerek uygun bedel ile kişi için gerekliyse ona verilecektir. Âtıl durumda olan araziye kişi emek ve çabası ile kuyu kazmak sureti ile canlandırmayı düşünüyorsa bu tip yerler isteyene ürününden öşür alınmak suretiyle ücretsiz olarak verilecektir. Özellikle Dahran ve civarı gibi yeniden inşa edilen bölgeler için bu yöntem uygulanarak bedevîlerden yerleşik olmak isteyenlere arazileri için tapu senedi verilecektir.

Altıncı madde: Hufûf, Müberrez ve Katîf Kazaları ve bu kazalara bağlı yerlerde bulunan vakıf arazileri sonradan başkalarının eline geçmiş ve terkedilmiş durumda bulunuyor ise; buraların vakfiye veyahut şer'i sicilleri bulunmasa dahi, bu gibi yereler

halk tarafından bilindiğinden, buraların gelirlerinin devletçe veya başka türlü alınması doğru değildir. Bu sebeple bu gibi vakıflardan toplanan hasılat üç yerde sarf edilecektir. Birincisi; cami ve mescitlerin imam ve müezzin ve hatiplerine, cami kandillerine belirlenen miktarda defterleri tutulmak şartıyla her ay tahsis edilecektir. İkincisi; medreseler, sıbyan mektepleri ve buralarda bulunan eğitimciler ve binalara harcanacaktır. Üçüncüsü ise; dul, yetim ve iş tutamaz vaziyette olanlar için, sakat ve hasta olanlarda maddi gücü olmayanlara, bahsi geçen yerlere bu gelirlerden bina yaptırılacak ve yetim kalanların eğitimi için sanayi mektepleri ve ıslahhane tanzim edilecek, fakir ve dulların da ihtiyaçları karşılanacaktır.

Yedinci madde: Devletçe tohumu verilen ve sözleşme ile ekimi sağlanan yerlerden elde edilen üründen, ilkin tohum sonra ise devlete ait öşür ayrılarak çiftçinin hakkı verilmelidir. Bunun haricinde kalan ürünün defteri tutularak, satışa çıkmasından elde edilen para, gelecek yılın imar, ziraat, sanayi ve bunların insan gücü ile alet temininde kullanılacaktır. Tüm bunlar deftere tutularak her yıl vilayete teslim edilecektir.

Sekizinci madde: Devlete ait deve ve hayvanlar askerî işlerde kullanıldığı gibi, ticarî işlerde de kullanılmaktadır. Tüm bu nakliye işinden kazanılanlardan memurun ve yemlerin masrafı düşülerek kalan ile yol, pınar, karakol, su kuyusu, zabıta ve imar gibi ihtiyaçlarda kullanılacaktır. Ayrıca bunların da kayıtları her yıl vilâyete gönderilecektir.

Dokuzuncu madde: Ahsa ve Katîf'in bu seneki gelirleri otuz yük ile otuz beş yük kuruş arasında tahmin edilmiştir. Yeni hazırlanan bütçe lüzumunca, istihdam edilen mülkiye ve maliye memurlarının bir yıllık maaşları ve tahsisatları yedi sekiz yük; zabtiye askerlerinin ve muvazzafların tahsisatları da aynı miktarda olduğundan toplamda on beş yüklük akçeye denk gelmektedir. Ayrıca Hufûf ve Katîf'a yapılacak kışlalar ile Re'su't-tennure'de inşa olunacak depolar, yollara yapılacak karakollar, Uceyr kaleleri, Hufûf, Katîf ve Müberrez konaklarının inşası ve tamiri ayrıca bazı istihkamlar için 1288/11872 Eylül ayına kadar beş yük kuruş tahsis edilmiştir. Bunlar kurallara uygun olarak defterlere geçirilerek vilâyete gönderilecektir. Buralardan artan miktarın vilâyete gönderilmesi icap etse de halihazırda Necid Askerî Fırkası'nın

ücretleri Bağdat vilâyetinin mallarından verildiğinden onun yerine bahsi geçen fazla askerî harcamalara ayrılacak ancak senetleri Bağdat'a gönderilecektir.

Onuncu madde: Ahsa ve Katîf kıtalarının imarındaki en önemli husus boş ve âtıl olan arazilerin ıslahı, imarı ve sulamanın çoğaltılmasıdır. Ancak bu iyileşmeyi sağlamak ahalinin mallarının bedevî yağmasından korunması ile mümkün olmaktadır. Bu hususta halkta oluşacak güven önemlidir zira ziraatı arttıracaktır. Ayrıca Necid içerisindeki bedevîler de iskana özendirilebilir ve ziraata elverişli olan yerler canlandırılabilir. Bu konuda gösterilecek hoşgörü tüm memurlara düşmekte ve halka adil davranmalıdır.⁹⁴

Yukarıda maddeleri verilen bu belge esasında tezimizin ana konusunun omurgasını oluşturmaktadır. Belge, Necid özelinde ve Osmanlı Devleti'nin bölgeye yaklaşımında Midhat Paşa'nın katkıları da ciddi oranda olduğu göz önüne alınarak değerlendirilirse, o güne kadar böylesi bir teşkilatlanma görülmemiş bu bölge için idari anlamda bir ilki göz önüne sermektedir. İdari yapının özeti kadar; mali, zirai ve askerî yapılanmayı düzenlemiş ve amaçlarını ortaya koymuştur. Adeta derhal yapılması gerekenlere dair bir talimat metni olarak değerlendirilip, uzun vadeli sonuçların gözlemlenebileceği uygulamaları vermektedir. Yeni sancak teşkilatının oturtturulmaya çalışılması kadar, ahali ile hak ve hukuk ilişkilerinin düzenlenmeye çalışıldığını da göz önüne sermektedir. Necid bölgesinin yapılan uygulamalar ile ıslah edilmeye ve kalkındırılmaya çalışıldığı açıktır. Tüm sistem bu işlerlik esasında birbirini destekleyecek, denetlenebilir uygulamaların şeffaflığı ile sağlanmaya çalışılmıştır. Mali kanalların ıslahı ile yerleştirilmeye çalışılan idari sistemin işletilebilmesi sağlanmıştır. Ayrıca devlet kadar halk da bu sistemin uygulanabilmesi için ciddi oranda işin içine verilen güvenceler ile dahil edilmiştir. Zira daha önce de bahsi geçen pek çok örnekte gördüğümüz üzere bölgede halkın memnuniyetsizliği ve asayiş gibi problemler devleti uzun yıllar uğraştıracak isyanlara sebep olmuştur. Bu sebeple Necid'de ortaya konan sistem kendi çarklarına halkı da dahil eden bir yönetime dönüştürülmeye çalışılmıştır. Midhat Paşa öncelikle Bağdat'ta uygulamaya

⁹⁴ BOA, HR.SYS. 108-3., Zekeriya Kurşun, *a.g.e.*, s. 118-121. Bu belgenin halihazırda sadeleştirilerek verilmiş olan versiyonu Zekeriya Kurşun'un dipnotta verilmiş olan eserinin ilgili sayfalarında mevcuttur. Belge ve eser referans alınıp karşılaştırılarak yukarıda verilmiştir.

koyduğu askerî ve sivil reformları daha sonra diğer vilayetlere de uyarladı. Zorunlu askerliği getirdi, idare meclisleri kurarak vilayet sistemini bütünsel olarak uygulamaya koydu.⁹⁵

⁹⁵ Stephan Hemsley Longrigg, *Four Centuries of Modern Iraq*, Oxford University Press, 1925, s. 299.

İKİNCİ BÖLÜM

2. MİDHAT PAŞA'NIN AHSA SEFERİ SONRASINDA YAPTIĞI İDARİ DÜZENLEMELER VE NECİD SANCAĞININ OLUŞTURULMASI

2.1. SANCAĞIN İDARİ TAKSİMATI

Osmanlı topraklarında bulunan livaların durumuna göre bu livalardan müteşekkil her bir üst yönetim birimi vilayet ismiyle anılmaktaydı. Her vilayetin umumi idaresi heyet-i idareye tabi olacak şekilde merkezde bulunacaktır. Vilayetin merkez sancağı ile beraber tüm diğer sancaklarda mutasarrıflık idaresi olacaktır. Her sancak ise kazalardan müteşekkil olacak şekilde nizama sokulacaktır. Kazalar aynı zamanda birer kaymakamlık hükmündedir. Ayrıca her kaza da karyelere bölünmüş vaziyettedir. Kasaba ve şehirlerde elli hane bir mahalle her bir mahalle ise bir karye hükmündedir.⁹⁶

Vilayet sistemi idari yapısını oluşturacak birimleri yukarıda bahsedildiği şekilde kurmuştur. Bu idari yapıyı devam ettirecek unsurlar ise sistemin işlerliğini sağlayacak hukuki kurumlar ile memurlar ve yönetici sınıfıdır. Vilayetin mülki, askerî, siyasi nezaretini sağlayacak kişi padişah tarafından atanan validir. Merkez vilayet olan sancakta mutasarrıf olmayıp bizzat vali tarafından idare edilecektir. Vilayetin mali işleri ise vilayet defterdarı unvanıyla bir maliye memuruna yüklenmiştir. Vilayet defterdarı bizzat valinin maiyetindedir. Ancak yine de mali işlerde Maliye Nezareti Celilesine karşı mesuliyet sahibidir. Mali işlerde valiye ait olan vazife ile defterdara ait olan vazife nizamnâme-i mahsus ile tanımlanmıştır. Tüm bu mali işlerin idare edilebilmesi için defterdarın başında olduğu ve Maliye Nezareti Celilesi tarafından usule uygun olacak biçimde memurları tayin edilen muhasebe kalemi kurulmuştur. Vilayetin resmi evraklarının muhafazası ve yazışmaların kaydının tutulması vilayet

⁹⁶ Vilayet Nizamnamesi için bkz: *Düstur*, İstanbul 1289, C. 1, s. 608.

mektupçusu unvanına sahip bir memura verilecek ve bu memurun maiyetinde tahrirat kalemi kurulacaktır. Vilayetin bayındırlık işlerine bakmak için mühendislerin tayin edildiği Umûr-ı Nafia Nezareti kurulmuştur. Ayrıca Hariciye Nezareti Celilesi tarafından tayin edilen bir memur devletlerarası ilişkilerde görevde bulunacaktır.⁹⁷ Yukarıda verilen bu sistem aynı şekilde sancaklarda da uygulanmaktaydı. Bir üst oluşum olarak vilayeti bürokratik, hukuki, askerî organları ile anlamak ve tanımak kurulan yeni sistemi ve sancak oluşumlarını aynı zamanda sancakların alt birimlerini bütünsel olarak ele almayı mümkün kılmaktadır. Osmanlı'da sancak sisteminin temel idari işlerinin yürütüldüğü en önemli mekanizma liva ve kaza idare meclisleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Taşra içerisinde yaşanan mali, idari meselelerin görüşüldüğü eğitim, bayındırlık, hayvancılık, tarım gibi genişleyen yelpazeye sahip tüm konular kaza ve liva idare meclislerinin gündemine girmektedir. Tüm sorunlar burada görüşülmekte ve çözüme kavuşturulmaktaydı. İdare meclislerine önderlik eden isim adli sorumlu da olan mutasarrıf idi. Mecliste muhasebe müdürü, tahrirat müdürü, naip, müftü, müslim ve gayrimüslim üyelerden kimseler de bu meclis içerisinde söz hakkına sahip olup, idare organının devamlılığını sağlamaktaydı. Ancak bu meclis hukuki ve adli davalarda söz sahibi değildi.⁹⁸ Meclisin seçim usulü vilayet nizamnamesinde belirlendiği şekilde meclis- tefrik adı ile anılan kurum tarafından yapılmaktaydı.⁹⁹

Aşağıda verilen şema Necid Sancağının idari birimlerini göstermektedir. Her bir kalemde birçok memur vazife almaktadır. Yıllar içerisinde sancağa yeni birimler de eklenmiştir. Bu sebeple tabloda en detaylı ele alınan salnamelerden istifade edilerek şema oluşturulmuştur.

Tablo 2. 1 Necid Sancağında İdari Birimler

Erkan-ı Liva
Meclis İdare-i Liva
Tahrirat Kalemi
Muhasebe Kalemi
Meclis Temyiz Dairesi
Belediye Dairesi
Necid Livası Emlak-ı Hümayun İdaresi

⁹⁷ A.g.e, 609-610.

⁹⁸ İlber Ortaylı, a.g.e.. *Salname-i Vilayet-i Basra*, Def'a 5, 1320, s. 234.

⁹⁹ *Düstur*, s. 623.

Vilayetlerin alt birimlerini oluşturan sancak ve nahiyelerde de idare meclisleri bulunmaktaydı. Meclislerin başkalığını mutasarrıf ve kaymakam yapmaktaydı. Bu meclislerde idari, mali, ticari, tarım gibi günlük ihtiyaç ve problemler görüşülüp karara bağlanırdı. Meclisin tabii üyelerini; kazanın kaymakamı, muhasebe ve tahrirat müdürü, müftü ve gayrimüslim cemaatlerin liderleri oluşturmaktaydı. Kaza ve nahiyelerin idare meclisleri hukuki ve adli meselelere müdahale edemezlerdi bunlar doğrudan livaya dolayısıyla mutasarrıfa bağlıydılar. Liva idare meclisleri kadro bakımından ihtiyaca göre farklılık göstermekteydi. Örneğin Arapların yaşadıkları topraklarda Rumeli'ye oranla çok daha az gayrimüslimin yaşaması dolayısıyla meclisteki temsilleri de bu nüfusa paralel olarak düşmekteydi.¹⁰⁰

Livanın yani sancağın başında mutasarrıf bulunmakta ve mutasarrıf aynı zamanda meclisin reisi olmakta, kaza ve nahiyelerde hukuki ve idari anlamda sancak makamının sahibi mutasarrıfa bağlı hareket etmekteydi. Elbette sancağın bağlı bulunduğu üst kurul ise vilayet idi. Sancakta mutasarrıfın yönetiminde bürokratik işler için pek çok memur görevlendirildi. Bu görevliler sancağın idari yapısının temel işlevini sağlamaktaydı. Bu sebeple sancak yapısını burada vermek zaruridir. Erkan-ı Liva adı verilen kurumun üç adet üyesi bulunmaktaydı. Bunlar; naip, muhasebeci ve tahrirat müdürü idi. Ancak bu görevler zaman içerisinde ihtiyaca binaen artış göstermiştir. Bu isimler aynı zamanda sancağın idare meclisinde aza-yı tabiiye olarak da bulunabilmektedirler. Meclis-i İdare-i Liva ise iki kısımdan müteşekkil bir idare sistemi olarak karşımıza çıkmaktadır. İlki aza-yı tabiiye diğeri ise aza-yı müntehave idi.¹⁰¹ Meclis çözebileceği büyüklükteki davalarda karar alma ve uygulatma organı olarak vazife yapmaktaydı. Yönetim ile ilgili işler, askerî, mali, ticari, eğitim, tarım, sağlık gibi hususlarda merkezden gelen kararlara uyulacak şekilde meclis üyelerinin istişaresine sunulmaktaydı. Meclis çok yönlü bir temsil organı olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira mecliste reis mutasarrıf ile mal müdürü, tahrirat müdürü, mal başkâtipleri gibi memurların yanında Müslüman ve gayrimüslim halktan ileri gelenler de temsilcilik yapmaktaydı. Kazaların sorunları da buralarda ele alınırdı. Sancak

¹⁰⁰ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840- 1880)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020, s. 81- 82.

¹⁰¹ *Salname-i Vilayet-i Basra*, Def'a 5, 1320, s. 234.

meclisinde çözülemeyen sorunlar vilayet meclisine taşınır ve gerekli durumlarda merkeze giderdi.¹⁰² Meclisin tabii üyeleri mutasarrıf, muhasebe ve tahrirat müdürü, müftü ve gayrimüslim ruhani lideri ve halk tarafından seçilen iki Müslüman ve gayrimüslim üye bulunmaktaydı. Meclis yapısına örnek olarak bakmak yukarıda aktarılan sistemin Ahsa Sancağı özelinde nasıl işlediğini anlamamıza olanak sağlar.

Bir örnek olarak; Necid Sancağının Bağdat Vilayeti yönetiminde bulunduğu H. 1299 (M. 1881-1882) tarihli tablosu aşağıda görüldüğü gibidir.

Tablo 2. 2 H. 1299 (M. 1881-1882) Meclis-i İdare-i Liva¹⁰³

Reis Mutasarrıf Liva	Mazhar Paşa (Rumeli)
Aza-yı Tabiiye	
Naib	Şakir Efendi
Müftü	Abdülvehhab Efendi
Muhasebeci	Panah Efendi (?)
Tahrirat Müdürü	Şakir Efendi
Aza-yı Muntehabe	
Salim Efendi	
Mahmud Efendi	
Hanuş Gurumi Efendi (?)	
Murad Efendi	

¹⁰² Sadık Fatih Torun, Vilâyet Kanunlarına Göre Sancak (Livâ) İdare Meclisleri, s. 159-160.

¹⁰³ *Salname-i Vilayet-i Bağdat*, Def'a 2, 1299, s. 111.

Örnek tablodan anlaşıldığı üzere meclis-i idare-i livanın başkanlığını mutasarrıf paşa yapmaktadır. Aza-yı Tabiiye ve aza-yı müntehave olarak idare edilen meclis sisteminin üyeleri ve sayıları duruma, zamana bağlı olarak değişiklik göstermektedir. Yukarıda verilen tablo Necid Sancağının Bağdat Vilayetine bağlı olduğu tarihe aittir. Bir de aynı işleyişe sancağın Basra Vilayetine bağlı olduğu dönemde de bakmak yararlı olabilir.

Bir örnek olarak; Necid Sancağının Basra Vilayeti yönetiminde bulunduğu 1320 (M. 1902-1903) tarihli tablosu aşağıda görüldüğü gibidir.

Tablo 2. 3 1320 (M. 1902-1903) Meclis-i İdare-i Liva¹⁰⁴

Reis: Mutasarrıf Paşa	Seyyid Talib Paşa
Aza-yı Tabiiye Üyeleri	
Naib: Kadı	Mustafa Efendi (Bursa Müderrisliği)
Tahrirat Müdürü Efendi	Mehmed Emin Efendi (Salise)
Aza-yı Müntehave	
Mehmed Efendi el-Caferi	
Ali bin Efendi	

İki farklı tablo ve tarih üzerinden meclis-i idare-i livanın üyelerinin ve sayılarının değiştiği görülmektedir. Aza-yı tabiiye zaten hali hazırda her daim erkan-ı liva görevlilerinden oluşmaktadır. Meclisin reisi her daim mutasarrıf paşa olmaktadır. Aza-yı müntehave üyeleri ise halkın önde gelenlerinden veya halk tarafından seçilen üyelere müslim ve gayrimüslim unsurlar gözetilerek görev almaktadır. 1864 tarihli Vilayet Nizamnamesine uygun olarak yapılan seçimlerde belirli bir usul

¹⁰⁴. *Salname-i Vilayet-i Basra*, s. 234.

izlenmekteydi. Aza-yı tabiiye dışında kalan üyelerin seçimleri için belirli şartlar vardı. Bu kişilerden yıllık 150 kuruş vergi verilmesinin yanında bu insanların halk arasında itimat edilen kişiler olması da beklenmekteydi. Osmanlı vatandaşı olmaları zorunlu olan adaylardan okur-yazarlıkta şart olmamakla birlikte isteniyordu. Elbette seçim sistemini idare eden bir yapı da bulunmaktaydı. Mutasarrıf, muhasebeci, tahrirat müdürü ve gayrimüslimlerin dini liderlerinden oluşan bu seçici kurula meclis-i tefrik adı verilmekteydi.¹⁰⁵ Ayrıca her sancakta bulunan iki müslim ve gayrimüslim üye vilayette bulunan meclis-i umumi-i vilayette görev almaktaydı.¹⁰⁶

Her sancakta sancağın mülki ve mali idarecisi bulunmaktaydı. Mali işlerde mutasarrıfa ait olan vazife ile muhasebeciye ait olan vazife Nizamname-i Mahsus ile belirlenmekteydi. Livanın hesap işleri muhasebecinin idaresinde olmakla birlikte vilayet defterdarı tarafından çıkarılan ödemelerin yapılması ve alınması gerekli usul sağlanarak mal kalemine ihale edilmektedir. Livanın yazışma işlerinin sağlanması için devlet tarafından görevlendirilen bir memur bulunmaktadır. Tahrirat müdürü olarak görev yapan memurun maiyetinde tahrirat kalemi bulunmaktadır. Sancak içerisindeki yazışmalar ve evrak kayıtları tahrirat müdürlüğünde muhafaza edilmekteydi. Elbette aynı vilayetlerde olduğu üzere sancakta da mutasarrıfın maiyetinde bulunan bir idare meclisi vardı. Bu meclis kaza hakimleri, müftü, gayrimüslimlerin ruhani lideri, muhasebeci, tahrirat müdürü, müslim ve gayrimüslim üyeler ve dört daimî azadan oluşan bir sistem ile idare edilmekteydi.¹⁰⁷ Aşağıda verilen tablo Necid Sancağında kazaların idari yapılanması hakkında bilgi edinmemizi sağlar. Salnamelerde kazalar hakkında genellikle detaylı bilgi bulunmamaktadır. Aşağıda verilen örnekte Katıf Kazasına aittir. Katar Kazası ile alakalı olarak sadece kaymakam ve naibin ismi verilmiş, salnamelerde idari yapılanması hakkında herhangi başka bir detaydan söz edilmemiştir.

¹⁰⁵ Sadık Fatih Torun, Vilayet Kanunlarına Göre Sancak (Livâ) İdare Meclisleri, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2016, s. 164.

¹⁰⁶ *Düstur*, s. 612.

¹⁰⁷ *A.g.e.*, s. 614.

Tablo 2. 4 Katıf Kazası İdari Yapılanma

Meclis-i İdare-i Kaza
Mal Kalemi
Meclis-i Deavi
Belediye Dairesi
Emlak-ı Hümayun İdaresi
Memurin-i Müteferrika

2.1.1. Necid Sancağında Mahkemeler

Osmanlı klasik dönemi boyunca işleyen adli sistem Osmanlı Devleti'nin pek çok alanda zayıflamaya başlaması ile bozuldu. Mahkeme gelirlerinin düşük olması rüşvet ve iltimas gibi sorunların ortaya çıkmasına, mahalli ileri gelenlerin hukuki meselelerde baskı kurmasına kadar uzayıp giden geniş bir yelpazeye sahipti. Tüm bu sebepler adli organlarda görevli kimselerin liyakatsiz kişilerle yer değiştirmesine sebep oldu. Bu sebeple pek çok ileri gelen devlet adamı ıslahata ihtiyaç duyulduğu konusunda hemfikirdi. Tanzimat sonrasında çıkarılan mevzuatlarla birçok düzenleme yapılarak bozulmanın önüne geçilerek Avrupalı tarzda adli sistem oturtulmaya çalışılmış ve bu görev yeni kurulan meclislere devredilmiştir. Özellikle yabancı tüccarların da sıklıkla dahil olduğu ticaret davalarında işleyişi sağlamak için şer'i mahkemelerin yetkilerinde sınırlandırılmaya gidilerek, ticaret davalarına bakabilecek, içerisinde gayrimüslim unsurların da bulunduğu modern meclisler kuruldu. Merkezileşme çabalarının da bir sonucu olarak doğrudan merkeze bağlı yeni memurlar adli memurlar ortaya çıktı. Böylece Fransız modeli adli sistemde yeni örnek olacak şekilde hayata geçirildi. Taşrada ise 1864 tarihinde Vilayet Nizamnamesi ile idare ve adliye birbirinden ayrılarak, taşra meclislerinin adli işleri Nizamiye mahkemelerine devredilmiş ve ceza davaları dışında kalan davalara bakmakla vazifelendirilmişlerdir.

Bu durum devletin sonuna kadar şer'i mahkemeler ile uyuşmazlık ortaya çıkmasına da sebep oldu. Şer'i mahkemeler önemli görevlerini korumuş ancak değişen adli yapı içerisinde bazı konularda güncellenmiştir. Yargı yetkileri azaltılarak bu görevler yeni kurulan mahkemelere devredildi.¹⁰⁸ Livalarda meclisin işleyişi memurlarla belirli kurallar çerçevesinde sağlanıyordu. İdare meclisi mutasarrıfın maiyetinde bulunmakta meclis reisliği vazifesini mutasarrıf üstlenmekteydi. Kazalarda reis kaymakam idi. Mecliste gayrimüslim ve müslim üyeler bulunmaktaydı. Muhasebeci, tahrirat müdürü, ikisi Müslim ve ikisi gayrimüslim olacak şekilde tasarruf edilmişti. Meclis-i idare komisyonu mülkiye, maliye, tahsilat, nafia, tapu ve ziraata ait davalara bakmakla yükümlü olup bunlar dışındaki davalara bakmayacaktır. Meclisin usul ve müzakeratı ve kararlarının icra edilmesi nizamnâme-i mahsus ile belirlenmiş olup ona uygun şekilde hareket edilecektir.¹⁰⁹

Her livada mutlaka bir hâkim bulunmakta nizam ve kanun ile ilgili işlere bakmakla sorumlu olup, şer'iyeye mahkemelerine ait davalarında fasıl ve hükümlerine de bakmakla görevlidir. Meclis-i temyiz olup kaza deavi meclislerinin çözümleyemediği ve idare edemediği davalar ve cinayet ve hukuk davalarını idare etmektedir. Temyiz mahkemesinin hâkim-i reisi başkanlığında üç müslim ve üç gayrimüslim olacak şekilde altı azadan oluşmakta olup, kanunnameye hakim bir memur da bulunmak zorundadır.¹¹⁰ Bu seçilmiş altı üye ve memur yargıları dahilinde şer'i ve ruhani mahkemelerin istinaf mercii olacak şekilde görev yapmaktadır.¹¹¹

Ticaret meclisleri ise ticari davalara bakmakla yükümlüdür. Bir başkan önderliğinde gerekli nüye sayısına sahip olacak şekilde tasarlanmıştır. Sancağın yerel tüccar ve esnaf temsilcileri burada görev almaktadır. Kazalarında davalarına bakmak için sancakta teşkil edilmiş meclis-i ticaret bulunmaktadır. Seçim usulünün işlemediği bu meclisler Ticaret Nezaretine bağlıdır.¹¹²

¹⁰⁸ Doç. Dr. Ekrem Buğra Ekinci, "Tanzimat Devri Osmanlı Mahkemeleri", *Yeni Türkiye*, 2000, S. 31, s. 776-772.

¹⁰⁹ *Düstur*, s. 614.

¹¹⁰ *A.g.e.*, s. 612-613.

¹¹¹ *A.g.e.*, 213-216.

¹¹² İlber Ortaylı, *a.g.e.*, s. 86-87.

2.1.1.1. Necid Sancağında Diğer İdari Organlar

Salnamelerden de gördüğümüz üzere sancakta pek çok idari ve adli organ bulunmakta ve her bir organ ayrı birer vazifeye bakmakla bu işlerin yürütülmesini sağlayan memurlar bulunmaktadır. Bunlardan şüphesiz ki en önemlilerinden birisi de muhasebe kalemidir. Sancağın maliye ve hesap işlerine bakılan bu birimde muhasebeci unvanıyla bir baş yetkili bulunmaktadır. Maliyede mutasarrıfa ait olan vazife ile muhasebeciye ait olan vazife nizamname-i mahsus ile tayin olmuştur. Livanın hesap ve muhasebe işleri vilayet defterdarı tarafından mal kalemine buyrulan usulde gerçekleşmektedir.

Livanın tahrirat işleri ise tahrirat müdürü başkanlığında yapılmakta ve maiyetinde tahrirat kalemi bulunmaktadır. Livanın yazışma ve resmi evrak kaydı bu daire tarafından sağlanmaktadır.

Sancakta bulunan zabıta fırkasının amiri mutasarrıfın kendisidir. Bunları kazalara sevk edecek bir kazadan diğerine gönderecek sorumluluğa sahiptir. Sancakta bulunan zabıta kuvvetlerinin en baş zabıtası amir olup zabıta nizamnamesince mutasarrıfın emri altında çalışmak zorundadır.¹¹³

Sancakların idare yapısı anlaşılacağı üzere vilayetlerin yapısı ile yönetim açısından benzerlikler göstermektedir. Midhat Paşa Bağdat'ta valilik yaptığı süre içerisinde Basra sancak konumundaydı. 1871 yılında Necid, Ahsa ve Kuveyt de Basra sınırları içerisine katıldı. Ayrıca 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılması Basra'nın politik açıdan önemini de arttırdı, 1875 tarihinde Basra vilayet ve merkez haline geldi. Ancak 1880 ve 1884 yılları arasında dört yıllık süre ile Bağdat vilayetine bağlansa da 1884'ten itibaren daimî olarak vilayet konumunu sürdürdü. II. Meşrutiyet ilan edilene kadar Basra merkez olmak üzere Müntefik, Necid, Ammare sancaklarından müteşekkildi. Ancak 1908'den sonra sancaklar aynı kalmakla birlikte kimi nahiyeler kaza haline geldi. Dolayısıyla nahiye ve kaza sayılarında değişiklikler oldu.¹¹⁴ Sancağın idari başı olan mutasarrıflık kurumu da zaman içerisinde değişikliklere uğradı. Mutasarrıflar mecburi vaziyetler dışında direkt olarak merkez ile yazışma

¹¹³ *Düstur*, s. 214-215.

¹¹⁴ Burcu Kurt, *Osmanlı Basra'sında Devlet ve Toplum (1908-1914)*, Küre Yayınları, 2015, s. 30-31.

yapamazlardı. Validen gelen emir ve talimatları uygulamakla mesuldüler. Ancak kendi memurları ile ilgili azil, tayin ve ceza gibi işlemleri yapabilirlerdi.¹¹⁵

Yukarıda bahsi geçen kanuni yapılanmalar Ahsa sancağının yeni idari düzenini oluşturdu. Midhat Paşa idari ve mali düzeni oluşturarak Ahsa'yı Bağdat Vilayetinin on birinci sancağı olacak şekilde tesis etmiştir.¹¹⁶ Necid Sancağının mutasarrıfı olarak livayı idare edecek kişi olarak göreve Mehmed Nafiz Paşa getirilmiştir. Her ne kadar Ahsa seferi başarılı geçerek Midhat Paşa'nın çalışmaları idari sistem üzerinde netice verecek şekilde düzenlenmiş olsa da bölge asayiş ve düzen açısından halen rayına oturmamıştı. Midhat Paşa Necid'de bulunduğu sırada paşanın başarılı ve isabetli kararlarını kıskanacak muhalif kişiler ortaya çıktı. Babıâli'ye yazan Bağdat defterdarı ve birkaç memur paşayı karalamaya çalıştı. Sadarete Mahmud Nedim Paşa'nın gelmesi ile birlikte de Midhat Paşa istifaya mecbur bırakıldı. Midhat Paşa'dan boşalan göreve 1872 yılında Rauf Paşa tayin edildi.

2.2. İLK ATAMALAR VE OSMANLI ARŞİV BELGELERİNE GÖRE NECİD SANCAĞININ MUTASARRIFLARI

1871 yılında düzenlenen seferden önce Midhat Paşa, Necid Kaymakamı olarak babasının yerine Abdullah b. Faysal getirilmiş ancak kardeşi Suud ile giriştiği mücadele neticesi olarak sefer hazırlıklarına girilmiştir.¹¹⁷ Ahsa Sancağının ilk mutasarrıfı zaten bölgede görevli askerî komutan olan Necid kıtasının ıslahı hakkında vazifeli olan Fırka-1 Askeriye Kumandanı Ferik Nafiz Paşa idi. Nafiz Paşa bu vazifeye 1288 (H. 1871-1872) yılında getirildi. Bağdat'tan hareket eden askerlerin Ahsa üzerine yaptığı seferi komuta etti.¹¹⁸ Paşa halihazırda idari ve askeri alanda tecrübe sahibiydi. Necid Sancağının da içinde bulunduğu durum itibariyle böyle bir yöneticiye ihtiyacı vardı. Zira Ahsa'da idari yapılanma daha önce de sebepleri anlatıldığı üzere askerî olarak bölgenin güçlü tutulması ile mümkündü. Nafiz Paşa da idari-askerî geçmişi ile bu profile uygundu.

¹¹⁵ Ali Fuat Örenç, "Mutasarrıf", *DİA*, C. 3, s. 378.

¹¹⁶ Zekeriya Kurşun, *a.g.e.*, s. 118.

¹¹⁷ Zekeriya Kurşun, "Basra Körfezi'nde Bir Arap Aşireti: Acman Urbanı (1820-1913)", *Belleten*, 1999, C. 63, S. 236, s. 130-133.

¹¹⁸ A., DVN.MKL., 10-27.

Necid Sancağı'na 1290, 1291 ve 1292 yıllarındaki devlet salnamelerinde rastlanmamaktadır. Bağdat Vilayetine ayrılan sayfalarda Basra, Musul, Şehrizar, Süleymaniye, Müntefik, Kerbela, Ammare ve (.....) sancakları yer almaktadır.¹¹⁹ 1292 yılının Bağdat Salnamesinde ise Ahsa Sancağı adıyla rastlamaktayız. 1292 yılının salnamesine göre mutasarrıf Mezd Paşa olarak kayda düşülmüştür.¹²⁰ Dolayısıyla biz yerel salnamelerde sancak olarak Ahsa'yı idari olarak teşkilatlanmasından daha geç bir tarihte görmekteyiz. Ancak daha öncesinde yapılan mutasarrıf ve memur atamalarını arşivde bulunan belgelerden ve devlet salnamelerinden anlamaktayız.

Tablo 2. 5 Mutasarrıflar Listesi

GÖREVLİ OLDUĞU YILLAR	MUTASARRIFLAR	ÜNVANLAR	ARŞİV BELGELERİ
M. 1871-1872 H. 1288-1289	Mehmed Nafiz Paşa	Ferik	BOA., DH.SAİDd., 25-61, Lef. 61.
M. 1872-1873 H. 1289-1290	Mehmed Paşa	Seryaver / Ferik	BOA, MB.İ...26-119
M. 1873-1874 H. 1290-1291	Feyzi Paşa	Mirliva / Ferik	BOA., A. MKT. MHM., 461-56
M. 1874-1875 H. 1291-1292	Bezii Paşa	Mirimiran (Emirü'l ümera)	BOA., İ..MMS. 48-2052
M. 1875-1876 H. 1292-1293	Mezd Paşa	Mirimiran	BOA, İ..MMS., 51-2216.
M. 1876-1877 H. 1293-1294	Said Bey	Mirimiran	BOA, DH.SAİDd., 26-123, Lef. 123..
M. 1877-1878 H. 1294-1295	Hüseyin Bey		BOA. MB.İ..., 33-79.
M. 1878-1879 H. 1295-1296	Said Paşa	Mirimiran	BOA, MB.İ..., 46-141.
M. 1879-1880 H. 1297-1298	Said Bey	Mirimiran	BOA, İ. DH., 833-67055.
M. 1879-1880 H. 1297-1298	Abdülğani Paşa		BOA, DH.SAİDd., 2-540, Lef. 540.

¹¹⁹ İlgili bilgiler için bakınız; *Osmanlı Devlet Salnamesi*; 1290, 1291, 1292.

¹²⁰ *Salname-i Vilayet-i Bağdat*, s. 124.

M. 1880-1885 H. 1298-1302	Said Paşa		BOA, İ. DH., 833-67055, BOA, Y..A... RES. 30-
M. 1885-1886 H. 1303-1304	Mehmed Nezih Bey	Evvel-i Sanisi	BOA, DH.SAİDd., 4-24, Lef. 24.
M. 1886-1887 H. 1304-1305	Mehmed Salih Paşa	Mirimiran	BOA, İ.DH., 1004-79242.
M. 1887-1888 H. 1305-1306	Rıfat Efendi	Saniye	BOA, DH.MKT., 1495-46.
M. 1888-1888 H. 1306-1306	Akif Paşa	Ferik	BOA, DH.MKT., 1607-12.
M. 1888-1893 H. 1306-1311	Said Paşa	Mirimiran	BOA, DH.MKT., 1817-17.
M. 1893-1896 H. 1311-1314	İbrahim Fevzi Paşa	Mirimiran	BOA, DH.SAİDd., 47- 213, Lef. 214.
M. 1896-1900 H. 1314-1318	Said Paşa	Rumeli	BOA, İ.DH., 1338-31.
M. 1900-1901 H. 1318-1319	Musa Kazım Efendi	Rumeli	BOA, İ.DH., 1381-23.
M. 1902-1903 H. 1320-1321	Talib Paşa en-Nakib	Rumeli	BOA, İ.DH., 1398-16.
M. 1904 H. 1322	Faik Paşa	Mirliva	BOA, DH.MKT., 2604-115.
M. 1905-1907 H. 1323-1325	Necib Bey	Evvel-i sanisi	BOA, DH. MKT., 1190-76.
M. 1907- 1908 H. 1325- 1326	Reşid Paşa	Mirimiran	BOA, ŞD. 2197- 10.
M. 1908 H. 1326	Mümtaz Efendi		BOA, İ.DH., 1466-7.
M. 1908 H. 1326	Mahmud Mahir Bey		BOA, DH. MKT., 1296-44.
M. 1909 H. 1327	Hakkı Bey	Miralay	BOA, BEO, 3566- 267418.
M. 1909 H. 1327	Arif Bey		BOA, İ.DH., 1476-2.
M. 1909-1911 H. 1327-1329	Âli Suad Bey		BOA, İ.DH., 1477-37.
M. 1911-1913 H. 1329-1331	Mahmud Nedim Bey		BOA, İ.DH., 1486-38.

Yukarıda da belirttiğim gibi Ferik Nafiz Paşa Ahsa Seferi sırasında ordu kumandanı olarak görev yapmış ve hatta birtakım ıslahatları takip etmekle vazifelendirilmiştir.¹²¹ H. 1240 (M. 1824-1825) yılında Kelezkâde Ahmed Ağa'nın oğlu olarak Kastamonu'da dünyaya gelmiştir. Sıbyan mektebi ve Mekteb-i Harbiye'de eğitim alan Paşa, Türkçe kitabet bilgisinin yanında Arapça ve Fransızca da talim etmiştir. H. 1266 (M. 1850) senesinin rebiyülevvelinde, 18. Süvari mülazımlığı rütbesiyle Merkez-i Mekteb-i Harbiye'den çıkarak göreve başladı. 1267 (M. 1850-1851) yılında Beşinci Ordu-yu Hümayun'da üçüncü alayın Musul kol ağalığına getirilmiştir. Bir müddet kadar muhasebe komisyonu azalığı gibi bir görevde de istihdam edilmiştir. H. 1282 (M. 1865) senesinde rebiyülevvelinde rütbe-i miralaylık terfi ile bab-ı askeri kumandanlığına tayin ve H. 1285 (M. 1869) senesi zilhiccesinin 29'unda Ammare Mutasarrıflık rütbesi tevcih edilerek on bin kuruş maaş ile göreve başladı. Bu görevde iki sene kadar bulunduktan sonra Necid ordu kumandanlığı ve ıslahı ile görevlendirildi. On beş bin kuruş maaş ile Necid Mutasarrıfı olarak göreve başladı.¹²² Ancak Bağdat Valiliğine Mehmed Rauf Paşa'nın getirilmesi ile bu görevden alınarak (M. 1872- H. 1289) yerine Ferik Mehmed Paşa tayin edilmiştir.¹²³ 1290 yılına ait bir belgeden ayrıca anlaşıldığı üzere Nafiz Paşa'nın Necid Vilayetine memuriyetiyle alakalı bir telgraf alınmış ve bu telgrafa karşılık Bağdat Vilayeti Celilesine yazılan yazıda o sıralar böyle bir memuriyete gerek olmadığından bahsedilmiştir.¹²⁴ Ferik Nafiz Paşa tekrar mutasarrıflık görevine getirilmek istense de bu gerçekleşmemiştir. Ancak Nafiz Paşa'ya Ahsa Seferi ve sefer sonrasında kurulan yapılanmada pek çok görev verilmiştir. Necid havalisinden askerlerin tedricen kaldırılması ile görevlendirilmiştir. İdarenin teşkil edilmesi hususunda katkıları büyüktür.¹²⁵ Yaptığı en önemli işlerin başında da kabilelerin düzenini ve devlete karşı bağlılıklarını sağlamak geldi. Çünkü başıboş ve devlete karşı olan kabileler Suud bin Faysal'ın kışkırtmalarına ve onunla devlete karşı hareket etmelerine destek sağlayabiliyordu.

¹²¹ BOA., A. } DVN.MKL., 10-27.

¹²² BOA., DH.SAİDd., 25-61, Lef. 61.

¹²³ Zekeriya Kurşun, *a.g.e.*, s. 124.

¹²⁴ BOA, A. MKT. MHM., 451-83.

¹²⁵ BOA, A. MKT. MHM., 469-14.

Böylesi bir olay da 1871 yılının sonlarında gerçekleşti. Suud bin Faysal beraberinde desteğini aldığı birtakım kabileler ile Ahsa'ya saldırı gerçekleştirdi. Kaynaklarda bu saldırı Acman Muharebesi ismi ile anılmaktadır. 1872 yılından sonra mutasarrıflık bir düzen oluşturarak idareyi tesis edince kabileler de Ahsa'ya gelerek bağlılıklarını bildirdiler. Özellikle Acman ve Murra aşiretlerinin kontrol altına alınabilmesi son derece önemli idi. Midhat Paşa ve Nafiz Paşa bölgede uzun vadede istikrar ve kontrolün sağlanması için en önemli gereksinimlerden birinin aşiretler üzerindeki bağlılık ve denge siyaseti olduğunu biliyorlardı. Görevleri boyunca her ikisi de imar ve inşa gibi faaliyetlerin yanı sıra politik teşebbüslerinde kabileleri öncelikli mesele olarak ele aldılar. Ancak Midhat Paşa'nın Bağdat Valiliğinden ayrılmasından sonra 1872 yılının Mayıs ayında Mehmed Rauf Paşa göreve getirildi. Nedeni tam bilinmemekle birlikte Nafiz Paşa görevden alınarak Necid kumandanı ve mutasarrıfı olarak Ferik Mehmed Paşa getirildi.¹²⁶ Nafiz Paşa ise (H. 1291/ M. 1874-1875) senesinde mutasarrıf olarak Şehr-i Zor'a (Kerkük) atanmıştır.¹²⁷ Daha sonrasında ise Basra Valiliği yapmıştır.¹²⁸

Ferik Mehmed Rauf Paşa, 1872 (H. 1289) senesinde Necid Sancağına mutasarrıflık vazifesiyle tayin edilen ikinci mutasarrıf olmuştur. Paşa bu vazifede bir yıllık süre ile bulunmuştur.¹²⁹ Vazifesi sırasında bölgenin problemlerine yeterince vakıf olamamasından kaynaklı olarak bazı hatalarda bulundu. Midhat ve Nafiz Paşaların aksine aşiretlerin kontrolünde etkili olamadı. Bağdat Valisi Mehmed Rauf Paşa sorunun, mutasarrıflığı Abdullah bin Suud'a veya Suud bin Faysal'a verilerek çözüme kavuşacağı düşüncesindeydi. Babiâlî bu düşünceye sıcak bakmadı, böylesi bir karar tüm yapılanları anlamsız hale getirecek ve bölge sefer öncesindeki kaos durumuna geri dönecekti.¹³⁰ Ondan sonra ise yerine Altıncı orduda topçu mirlivası olarak görev yapan Feyzi Paşa (1290-1291) getirildi.¹³¹ Paşa'ya halihazırda askerî muhassasatının dışında ayrıca mutasarrıflık maaşının da verilmesi uygun görülmüştür.

¹²⁶ Zekeriya Kurşun, "a.g.m.", s. 138-141.

¹²⁷ BOA, İ. DH., 683-47598.

¹²⁸ BOA., MV. 26-44.

¹²⁹ BOA, MB.İ...26-119

¹³⁰ Zekeriya Kurşun, "a.g.m.", s.141-142.

¹³¹ BOA., A. MKT. MHM., 461-56.

Aynı uygulama bir önceki mutasarrıf olan Ferik Mehmed Rauf Paşa içinde uygulanmıştı.¹³² Daha sonra kendisine feriklik rütbesi tevcih edildi.¹³³ Necid Mutasarrıflığı vazifesinde bir yıl bulunan Paşa 1291 yılında vazifesini Havran mutasarrıflığında devam ettirmek üzere beşinci orduda görev yapmakta olan Mirliva Bekir Paşa'nın yerine atandı.¹³⁴

Yukarıda bahsettiğim urban problemleri ve urbanlar üzerindeki etkinin gevşetilmesinin neticesinde doğan yeni çözüm arayışları, Mehmed Rauf Paşa'nın önerisinin dışında başka bir ismin mutasarrıflığa getirilmesi ile sonuçlandı. Necid Sancağının ıslah faaliyetleri için aranan tüm özelliklerde yeterli görülen Şeyh Bezii mutasarrıflığa getirildi. Mirimiran rütbesi ile tayin edilen Şeyh Bezii aynı zamanda kendisi de bölgeden olan bir isimdi. Benî Halid aşiretinden olan Şeyh Bezii 1874 yılında dördüncü mutasarrıf olarak atandı.¹³⁵ Ancak Abdullah bin Faysal'ın tekrardan aşiretlerin (Acman, el-Murra ve Benî Hacîr) desteğini alarak Ahsa'nın merkezi konumunda bulunan Hufûf'a saldırması başka sorunları doğurdu. Yerli bir kimsenin mutasarrıflık vazifesine getirilmesinin zararları üzerinde durularak Necid'e tayinler artık direkt olarak Babîâlî'ye bağlanacaktı.¹³⁶

Bu şekilde gerçekleşen ilk atama 1875 (H. 1292) yılında mirimiran rütbesi ile tayin olan Mezid Paşa oldu.¹³⁷ O sırada Mezid Paşa'nın babası Nasır Paşa da Basra mutasarrıflığı vazifesinde idi. Hatta oğlunun mutasarrıflığa atanmasına ön ayak olmuştu. Nasır Paşa Basra'nın mutasarrıflıktan vilayete dönüştürülmesi talebini gündeme getirdi. Ayrıca Necid ve Müntefik de yeni oluşturulacak Basra vilayetine bağlanacaktı. Paşa böylece bölgede gerçekleştirilmek istenen imar ve ıslah gibi her türlü faaliyetin çok daha kolay yapılacağını düşünüyordu. Üstelik böyle bir dönüşüm için hiçbir masrafa da gerek yoktu sadece basit bir unvan değişikliği ile Basra'nın vilayet olması ve Necid ile Müntefik'in buraya bağlanması gerçekleşecekti. Bu teklif

¹³² BOA, A.} MKT. MHM., 461-56, lef: 1.

¹³³ BOA., A. MKT. MHM., 463-18, lef: 1.

¹³⁴ BOA., İ. DH., 694-48519, lef: 1

¹³⁵ BOA., A.}MKT.MHM., 474-66.

¹³⁶ Zekerîya Kurşun, "a.g.m.", s. 141-142.

¹³⁷ BOA, İ.MMS., 51-2216.

10 Ağustos 1875 tarihinde Mabeyne götürüldü ve padişah tarafından onaylanarak yürürlüğe kondu.¹³⁸

Mezid Paşa'nın akabinde bölgeyi yakından tanıyan Said Paşa mutasarrıflığa getirildi.¹³⁹ Said Paşa H. 1246 (M. 1830-1831) yılında Molla Yunus Efendi'nin oğlu olarak Musul'da dünyaya geldi. Arapça, Türkçe ve Farsça dillerine hakimdi. Henüz yirmi yedi yaşında iken masarifat mukayyidi olmuş ve daha sonra meclis-i idare baş kitabet dairesine memur olmuştur. Erzurum Vilayeti, Erzincan Sancağı, Bağdat ve Musul vilayetlerinde memur olarak görev aldı. Bağdat Vilayeti Nafia Nezaretinde memur olarak bulundu. H. 1288 senesinde on iki bin beş yüz kuruş maaş ile Basra Sancağı mutasarrıflığına tayin edildi. Daha sonrasında Havran Sancağı mutasarrıflığında bulundu. Buradan da Adana Vilayetine gönderildi ancak daha sonrasında oradaki vazifesinden azledilerek Necid Sancağında mutasarrıflık vazifesine getirildi.¹⁴⁰ Said Bey bu vazifeye getirildiği sırada rütbesi rütbe-i salise idi. Ancak rütbesi 1878 (H. 1295) yılında mirimiranlığa yükseltilecekti.¹⁴¹ Said Paşa bölge halkına ve onların alışkanlıklarına aşina bir devlet memuru olarak bu görev için önemli bir isimdi. Ancak vazifeye geldiği durum itibarıyla Necid'de yaşanan hadiseler, aşiretler üzerindeki kontrol kaybı, Ahsa Seferi sonrasında kısa zaman içerisinde yaşanan iki saldırı ve askerlerin çoğunluğunun bölgeden uzaklaştırılması gibi hatalı davranışlar sancağı sağlanmak istenen istikrardan uzak tutmuştur. Üstelik 1871'den 1876 (H. 1288-1293) yılına kadar geçen kısa sürede beş mutasarrıf değiştirilmesi ve Said Bey'in altıncı mutasarrıf olarak atanması da göz ardı edilmemelidir. İdari açıdan da uzun süreli bir istikrarın sağlanamadığı ve bir önceki mutasarrıfın yerine hep daha ehliyetli bir başkasının arandığı gerçektir. Said Paşa böyle zor bir süreçte mutasarrıflığa geldi ve bu vazifede sadece bir yıl kalabildi.

1877 (H.1294) yılında yerine Hüseyin Bey tayin edildi.¹⁴² Ancak Said Paşa bu vazifesinin sonlanmasından sonra birkaç defa daha Necid Mutasarrıflığı görevine getirilecekti. Yeniden göreve getirilmesi Hüseyin Paşa'nın 1878 (H. 1295) yılında

¹³⁸ Zekeriya Kurşun, *a.g.e.*, s. 130. BOA, HR. SYS., 1909-35. BOA, ŞD. 2412-1.

¹³⁹ BOA, ŞD., 263-27.

¹⁴⁰ BOA, DH.SAİDd., 26-123, Lef. 123.

¹⁴¹ BOA, MB. İ., 46-141.

¹⁴² BOA, MB.İ..., 33-76.

görevden alınması ile oldu. Said Bey bu göreve mirimiran rütbesi ve on beş bin kuruş maaşla tekrardan getirildi.¹⁴³ Hemen bir ay gibi kısa bir süre sonra Said Bey'in yeniden görevden alınması ve yerine ehliyetli birisinin getirilmesi istendi.¹⁴⁴ Necid'e tayin edilen yeni mutasarrıf gelinceye kadar Said Bey'e yerine vekaleten bakması vazifesi verildi ve mutasarrıflık maaşı on bin kuruşun üçte birine düşürüldü.¹⁴⁵ Ancak Said Paşa'nın neden görevden alındığı ile ilgili ortaya çıkan şüpheli durum üzerine kapsamlı bir soruşturma başlatıldı. Paşa'nın görevden alınması üzerine 1880 (H. 1297) yılında bahsi geçen evraktan anladığımız üzere Bağdat ve Dersaadet'ten iki memur soruşturma yürütmek üzere görevlendirildi. Soruşturmanın neticesi Babiâli'ye irsal olunarak Şura-ı Devlet'e havale edilerek oradan da Dahiliye Nezareti'ne gitti¹⁴⁶ Anlaşıldığına göre Said Paşa'nın sebepsiz yere görülen azli ile ilgili yapılan tahkikata göre Said Paşa'nın Mabeyn-i Hümayun başkıtabet müdürlüğünden Babiâli'ye gönderilen Şura-ı Devlet'e havale olan telgrafnâmesinde biraderine tenkidi içeren birkaç kıt'a telgrafi ile Dahiliye Dairesi'nde okundu. Said Paşa'nın azline dair irade-i seniyye evrakı mütalaa edilerek idaresizliği ve adem-i ehliyetsizliği Necid Sancağının düzenini bozmuş ve inzibatını ihlal ederek Necid'de emniyetsizliğe sebep olmakta olduğundan dolayı böyle bir azle ihtiyaç duyulduğu anlaşılmaktadır.¹⁴⁷ Ancak Paşa tekrardan mutasarrıf olarak atandı ve görevine kaldığı yerden devam etti. 1879 yılından 1880'e (H. 1297-1298) kadar bir yıl süre ile bu görevde kaldı.¹⁴⁸ Tüm bu soruşturmalar sürerken Said Paşa toplamda iki yıl görev yapmış oldu ve bunun bir kısmı ise yerine birisi atanana kadar yaptığı vekaleten mutasarrıflık idi.

1879 (H. 1297) yılında Said Paşa'nın vekaletinde idare edilen Necid Mutasarrıflığına Abdülğani Paşa tayin edildi.¹⁴⁹ H. 1248 (M. 1832-1833) yılında Mardin'de Osman Efendi isimli bir zatin oğlu olarak dünyaya geldi. İlk vazifesi Mardin Nakibü'leşraf kaymakamlığında verilen memurluk vazifesi idi. Paşa'nın eğitimi hakkında bilgi bulunmamaktadır. H. 1297 (M. 1879-1880) senesinde

¹⁴³ BOA, MB.İ..., 46-141.

¹⁴⁴ BOA, DH.ŞFR., 113-10.

¹⁴⁵ BOA, DH.ŞFR., 113-17.

¹⁴⁶ BOA, ŞD., 2430-31.

¹⁴⁷ BOA, ŞD., 2152-29., Lef: 3.

¹⁴⁸ BOA, İ. DH., 833-67055

¹⁴⁹ BOA, DH.ŞFR., 114-8.

mirimiranlık rütbesine yükseltildi. Hemen akabinde yedi bin beş yüz kuruş maaş ile Necid Mutasarrıfı olarak vazifelendirildi.¹⁵⁰ Paşa da bu görevde sadece bir yıl vazife icra edebildi ve başka yere tayini istenerek 1880 (H. 1298) senesinde Necid Mutasarrıflığı vazifesini tamamladı.¹⁵¹ Abdülgani Paşa'nın azlinin sebebi ise Necid yönetiminde kifayetsiz kalması idi. H. 1299 (M. 1881-1882) yılında Paşa Hille Sancağı Mutasarrıfı olarak memuriyetine devam etti.¹⁵² Abdülgani Paşa'nın siyasi açıdan ilk görev aldığı yerlerden birisi Necid Mutasarrıflığıdır. Paşa da bölge hakkında anlaşıldığı üzere bilgi ve yaşanmışlık sahibi değildi. Aynı yıl vazifeye tekrardan sabık mutasarrıf Said Paşa başladı.¹⁵³ Paşa bu defa beş yıl süre ile mutasarrıflık yaparak bu tarihe kadarki en uzun süre ile görev yapan mutasarrıf oldu ve 1885 (H. 1302) yılına kadar bu vazifede kaldı.

Aynı yıl göreve Nezih Bey geldi. Ancak o da mutasarrıflık idaresinde sadece bir yıl tutunabildi. Mehmed Nezih Paşa H. 1255 (M. 1839-1840) yılında Tayyazâde Ahmed Ata Bey'in oğlu olarak İstanbul'da dünyaya geldi. Sıbyan mektebi ve Mekteb-i Osmanide eğitim aldı. Türkçe ve Fransızca lisanlarını tahsil etti. Fransızcasını Paris'te bulunan Mekteb-i Osmani'de geliştirdi. Henüz yirmi dört yaşında iken Rumeli Ordu-u Müşteşarlığına atanmıştır. 1297 (M. 1879-1880) senesinde Konya mektupçuluğunda vazife almıştır. 1302 (M. 1885) senesi şevval ayında yedi bin beş yüz kuruş maaşla Basra Vilayeti dahilinde bulunan Necid Sancağına tayin edilmiştir.¹⁵⁴ Nezih Bey de iktidarsızlığı ve yönetimi altındaki Necid'in güç kaybetmesi sebebiyle azledilmiş¹⁵⁵ ve yerine Diyarbekir Adliye Müfettişi Salih Bey getirilmiştir. Mehmed Salih Bey bu göreve mirimiranlık rütbesiyle atanmıştır.¹⁵⁶ H. 28-12-1303 tarihli belgeden Nezih Bey'in iktidarsızlığının işlerin görülmesini engellemekte olduğu anlaşılmaktadır. Yerine Şakir Efendi isimli bir zat önerilmiş ancak Necid Mutasarrıflığının yönetimi ve mevkisi cihetiyle buraya atanacak mutasarrıfın erbab-ı kifayet ve tecrübeden olması gerektiğinden göreve Diyarbekir

¹⁵⁰ BOA, DH.SAİDd., 2-540, Lef. 540.

¹⁵¹ BOA, DH.MKT., 1336-111.

¹⁵² BOA, DH.SAİDd., 2-540, Lef. 540.

¹⁵³ BOA, İ..DH., 833-67055, lef:3.

¹⁵⁴ BOA, DH.SAİDd., 4-24, Lef. 24.

¹⁵⁵ BOA, DH.ŞFR., 131-74.

¹⁵⁶ BOA., DH. MKT., 1370-27. Lef:1.

Vilayeti Adliye Müfettişi Salih Efendi uygun görülmüştür. Zira Salih Efendi'nin Necid Mutasarrıflığının önemini haiz vazifeler için gerekli şartları taşımakta olduğu düşünülmüştür.¹⁵⁷

1304 yılında öngörüldüğü gibi aranan şartları sağlayamadığı anlaşılan Salih Paşa, Necid'de yaşanan asayiş sorunlarının önüne geçememiştir. Basra Vilayetinden Dahiliye Nezareti Celilesi'ne çekilen telgrafta Paşa'nın yerine Necid kumandanı ve mutasarrıfı olarak Mirliva Mehmed Fazıl Paşa'nın tayin edilmesinin uygun olacağı yönünde bir kanaat bildirilmiştir.¹⁵⁸ Fakat önerilen bu atama kabul görmemiş ve Salih Paşa'nın yerine Rıfat Efendi atanmıştır. Rıfat Efendi Bağdat Vilayetine tabi bulunan Şamiye Kazası kaymakamlığından Necid Mutasarrıflığı vazifesine atanarak, yedi bin beş yüz kuruş maaşın uygun olduğuna karar verilmiştir.¹⁵⁹

1888 (H. 1306) yılında bir yıldır görevde iken yerine Ferik Akif Paşa atandı.¹⁶⁰ Akif Paşa'nın atamasından sonra mutasarrıflık maaşına ek olarak askerî maaşının ödemesinin nasıl olacağı sorulmuştur.¹⁶¹ Cevaben gönderilen yazıda mutasarrıflığa tayin buyrulan Ferik Akif Paşa'nın Necid Sancağının hususiyet-i mevkisi cihetiyle mutasarrıflığa mahsus olan yedi bin beş yüz kuruş maaşına askerî maaşının da ilavesi meselesi mutasarrıflık maaşının kâfi olacağı gerekçesi ile yeterli bulunmuştur.¹⁶² Bu sırada bir takım sıkıntılar Paşa'nın yönetimdeki Necid'de kabiliyetinin sorgulanmasına sebep olmuştur. Bahreyn sahilleri ile Necid'de bulunan Mucidin adasına Basra'da bulunan İngiltere Konsolosu tarafından hükümeti namına iddia müteallik olmuştur. Buna karşı tedbir alınmaz ise Necid kıtasını parça parça idareleri altına almak isteyeceklerinden bahsedilen bölgenin önemli mevkisi göz önüne alınmalıdır. Necid ve civarında bulunan Necid'e bağlı yerlerde İngiliz taraftarı olabilecek kişilerin de bulunduğu cihetine dikkat edilmelidir. İdareye alınacak bölgelerde ahalinin huzur ve istirahatı için tedbiren ayrıca sadakat ile alakalı problemi olan mahallere memur, asker ve zabıta sevki gibi meseleler düşünülmelidir.¹⁶³ Aynı

¹⁵⁷ BOA., DH.MKT., 1368-49, lef:1.

¹⁵⁸ BOA, DH. ŞFR., 137-87.

¹⁵⁹ BOA, DH. MKT., 1495-46. BOA, İ.DH., 1070-83975.

¹⁶⁰ BOA, DH.MKT., 1607-12.

¹⁶¹ BOA, DH.MKT., 1621-35.

¹⁶² BOA, İ.MMS., 103-4367.

¹⁶³ BOA, DH. MKT., 1565-74, Lef:4.

yıl Ferik Akif Paşa şiddetli bir rahatsızlığa tutularak görevinden ayrılmak zorunda kaldı ve Beyrut Hastanesi'nde tedavi altına alındı. Akif Paşa Dersaadet'e gitmek üzere görevinden istifa etti.¹⁶⁴ Ancak Akif Paşa'nın rahatsızlığı dolayısıyla Dersaadet'e gitme niyeti olsa da gelen emir ile tedavi altına alınmak üzere Beyrut'a gitmesi uygun görüldü.¹⁶⁵ 1891 (H. 1308) yılında Akif Paşa İstanbul'a gitmek için yola çıktı ancak Hindistan'ın Bombay yakınlarında bulunan Karaci isimli bir limanda vefat etti ve bu haber Basra Vilayetine bildirildi.¹⁶⁶

Akif Paşa'nın rahatsızlığı sebebiyle görevinden ayrılınca yerine 1888 (H. 1306) yılında altıncı ordu mirlivalarından olan Said Paşa atandı. Bu Paşa'nın beşinci kez göreve getirilişi oldu. Beş yıl süre ile mutasarrıflık vazifesini ifa etti. Paşa daha önceki mutasarrıflıklarında da uzun süre görevde bulunmuş ve hakkında pek çok şikâyet ve iddia da ortaya atılmıştı. Fakat Said Paşa Necid bölgesinde uzun yılların getirmiş olduğu görevleri sayesinde oldukça tecrübeliydi. Said Paşa mutasarrıflığa geldiğinde ilk iş olarak Necid'in mevcut durumundan dolayı isabetli bir istekle mevcut ordulara bir tabur asker ilavesi istedi.¹⁶⁷ 1887 yılından itibaren bölgede önemli ölçüde nüfuzunu arttıran bir isim olan İbn Reşid, Osmanlı'nın da bölge politikalarında Suudilere karşı kullandığı yerel bir aile idi.

Reşidiler özellikle 1847 itibariyle Suudilerin karşısında önemli bir pozisyona geldi ve yıllar içerisinde bu güç imkanlarını Osmanlı Devleti'nin de desteği ile geliştirdiler.¹⁶⁸ Reşidiler zaten hali hazırda hac yollarının güvenliğini sağlamakla vazifelidiler. Zaman içerisinde kabileler içinde de nüfuzlarını arttırmayı sağlayan politikalar ortaya koydular. Osmanlı Devleti de elbette onların bu güçlerini dengede tutmak istiyordu ki ileride yönetime karşı muhalif bir hareketin önüne geçilebilsin. Özellikle II. Abdülhamid siyaseti gereği Arap coğrafyasında bulunan Osmanlı yönetimlerinde yerel Arap isimlerin desteklenmesi yönünde çaba göstermekteydi. 1888 ve 1889 yılları Reşidiler ve Suudilerin Riyad üzerinde verdiği mücadele ile geçti.

¹⁶⁴ BOA, DH.MKT., 1816-117.

¹⁶⁵ BOA, DH. ŞFR., 148-81.

¹⁶⁶ BOA., Y. PRK. ASK. 71-9.

¹⁶⁷ BOA, DH.MKT., 1810-53.

¹⁶⁸ Detaylı bilgi için bkz: Said Tekeboğan, "İbn Reşid Ailesi ve Şammar Emirliği (1839-1918)", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Elbette Babiâli de gelişmeleri yakından takip etmekteydi. Kâsim üzerine yürümek isteyen Reşidiler gayelerinin devletin ve hac yollarının güvenliği için Vehhâbî kâfirlerine karşı verilen bir mücadele olarak yorumlamaktaydı. Kimi tasdik edilmemiş çeşitli bilgiler hükümete gelmekteydi. Bağdat Vilayetinden Necid'in yaşanan olaylar neticesinde üç parçaya bölündüğüne (İbn Reşid, Abdurrahman b. Faysal, İbn Mühenna) dair kesin olmayan yorumlar vardı.

Basra Valisi de tüm bu yaşananlar için Necid mutasarrıfının yetersiz siyasetini görüyor ve mutasarrıflığa Said Paşa'nın getirilmesini öneriyordu.¹⁶⁹ Basra Valisinin bahsettiği isim şüphesiz Akif Paşa idi. Paşa'nın istifasını takiben de önerildiği gibi Said Paşa mutasarrıflığa getirildi. Said Paşa'nın tekrar mutasarrıflığa başladığı 1888 yılı bölgede yükselen tansiyon ve yukarıda bahsi geçen çekişmeler ile geçti. Üstelik istikrarsız bir yönetim İngilizlerin Körfez üzerindeki çıkarlarına da son derece hizmet etmekteydi. Onlar da yaşanan bu gelişmeleri yakinen takip ediyordu. Özellikle Akif Paşa'nın görevi sırasında her ne kadar Paşa pek çok kimse tarafından yetersiz bulunmuş olsa da birtakım çabaların gerçekleştirilmeye çalışıldığı ve İngilizlerin ciddi bir tehdit oluşturduklarının düşünüldüğü alınmak istenen tedbirlerden anlaşılmaktaydı. Paşa'nın asıl olarak gerçekleştirmek istediği ivedi mesele sahillerin güvenliği idi. Yapılacak düzenlemeler ile Ahsa sahillerini de idari açıdan öne çıkaracaktı. Bölge hem askerî hem de donanma açısından güçlendirilerek, İngilizlere karşı uzun vadeli istikrar sağlanmak isteniyordu. Tüm bu tedbirler ve zaptiye kuvvetlerinin artırılması onaylandı. Ancak yine de Necid Sancağının stratejik konumuna rağmen askerî güçlerin yetersiz olduğu ve takviye birlikler istendiği anlaşılmaktadır.¹⁷⁰ Said Paşa'nın da vazifeye başlar başlamaz asker takviyesi istediğini biliyoruz. Ancak Paşa'nın bu isteği karşılıksız kalmıştır. İbn-i Reşid'in zaferiyle sonuçlanan çatışmalara istinaden de tedbir amaçlı bir ilave tabur talebinde bulunuldu.¹⁷¹

Yerine yeni atanan isim olan İbrahim Fevzi Paşa H. 1262 (M. 1845-1846) yılında Sivas'ta Sivas tüccarlarından olan Divriğlizade Hacı Mehmed Efendi'nin oğlu

¹⁶⁹ Zekeriya Kurşun, *a.g.e.*, s. 138- 143.

¹⁷⁰ BOA, DH.MKT., 1565-74, Lef. 4, 5. Ayrıca konu hakkında detaylı bilgi ve okuma için bkz: Zekeriya Kurşun, *Basra Körfezi'nde Osmanlı İngiliz Çekişmesi: Katar'da Osmanlılar (1871-1916)*, s. 88-93.

¹⁷¹ BOA, DH.MKT., 1817-71, Lef. 1. BAO, DH.ŞFR., 148-58, Lef. 1.

olarak dünyaya geldi. Paşa Suriye kumandanlığında bulundu. Arabistan kıtasında zabıta kumandanlıkları ve mutasarrıflıklarında görevlerde bulunarak memuriyet yaptı.¹⁷² 1893 (H. 1311) yılında Necid Mutasarrıflığına, Hudeyde Mutasarrıflığından yedi bin beş yüz kuruş maaş ile getirildi.¹⁷³ 1314 yılında İbrahim Fevzi Paşa'nın Sadaret'e sunduğu layihadan da anlaşıldığı üzere Necid de dahil olmak üzere Bahreyn, Katar ve Maskat sahillerinde de İngilizlerin bölgenin nüfuzuna dair teşebbüsleri iyiden iyiye artmaktaydı. Alınan ve alınması istenen tedbirlere rağmen anlaşılıyor ki yıllar içinde İngilizlerin sahiller üzerindeki etkin olma arzusu halen aynı şekilde devam etmekte ve sorunlar çözüme kavuşamadığından Körfez için sürekli güncelliğini korumaktadır. Özellikle II. Abdülhamid bölgeye dair layihalar isteyerek ileri gelen isimlerden sorun ve önerileri almak ve meseleyi yakından takip etmek istemiştir. Ancak Akif Paşa'dan beri süregelen öneri ve istekler Said ve İbrahim paşaların döneminde de devam etmiştir. Buradan anlaşılmalı olan gerekli tedbirler yeterince alınamamaktadır. Elbette bunların çeşitli sebepleri olduğuna kuşku yoktur. Çünkü tek problem İngilizlerin faaliyetleri değil çokça bahsettiğimiz üzere Necid ve Hicaz bölgelerinin yanında ayrıca sahillerde de yaşanan güvenlik, asayiş ve bağlılık problemleridir. Bölgede hem Reşidiler denetim altında tutulmalı ve Vehhâbiler ile mücadele devam etmelidir. Ayrıca urbanlar, hac yolları üzerinde yaşanan güvenlik ihlalleri ve kimi şeyhliklerin İngilizler ile ittifak halinde olması gibi sorunlar Necid ve merkez yönetiminin karar ve önceliklerini sürekli şekillendirir konumdadır. İbrahim Paşa'da layihada bu problemlere değinerek tedbirlerin alınması gerekliliği üzerinde duruyordu.¹⁷⁴ Paşa da yaptığı hizmetlerinin ardından yerine daha münasip bir ismin aranması ile 1896 (H. 1314) yılında tayin edildi.

Mutasarrıflık vazifesine getirilen yeni isim son derece tanıdık olan Said Paşa idi. Paşa bu defa mirimiranlık rütbesinden Rumeli rütbesine terfi ile göreve geldi. Necid Mutasarrıflığına tayininden önce Kerbela Mutasarrıflığı vazifesinde idi.¹⁷⁵ Paşa'nın görevde kaldığı dört yıl pek çok açıdan hem Necid Sancağı hem de Basra

¹⁷² BOA, DH.SAİDd., 47-213, Lef. 214.

¹⁷³ BOA, DH.MKT., 216-61., Lef: 3. BOA, İ.DH., 1311-45, Lef. 1.

¹⁷⁴ BOA, BEO, 796-59642, Lef. 5-6-7.

¹⁷⁵ BOA, İ.DH., 1338-31, Lef. 1.

Vilayeti için son derece hareketli geçti. Özellikle sahillerde yaşanan bazı gelişmeler, telgraf hattının da Necid havalisinin zorlu yapısının hatları muhafazaya imkân vermemesi sebebiyle iletişim hızı konusunda devletin karar mekanizmasının hızlı işletilmesine sekte vuruyordu. Sahillerde yaşanan hareketlilik içeriye ve dışarıya bağlı sebeplerden kaynaklanıyordu. Basra bahriye kumandanının kimi işlere karıştığı ve bu durumun açıkça güvenliği tehdit ettiği anlaşılmaktadır. Kuveyt ve Necid sahillerinde dolaştırdığı gemiler ile kaçakçılık yapmakta olan gemilere karşı hiçbir tedbir almadı. Kendisinden istenen cevaplara karşı kumandanın meseleye yalanla karşılık verdiği anlaşılmaktadır. Üstelik Basralı birtakım aşiretler üzerinde sekiz yıldır nüfuz kurmaktaydı. Kumandan hakkında gereğinin yapılması istenerek başka yere tayini verildi. Silah ticareti de dikkatli bir şekilde gözetim altına alındı.¹⁷⁶

1896 (H. 1313) yılında yaşanan bu gelişmeler Said Paşa'nın başa gelmesinden sonra sahillerde bahriyenin arttırılması isteği ile karşılık buldu. 1897 (H. 1314) yılında Necid'den Basra Vilayetine yazılan bir yazıdan bu isteğin önemini anlamaktayız. Necid sahillerinde yaşanan gelişmelerden ve buranın öneminden dolayı sahillerdeki güvenliğin arttırılması, harp için gerekli olan sefinelerin tedarik edilmesi için Bahriye'ye bu hususta düşen vazife için bir dizi talimatname niteliğinde istekte bulunuldu.¹⁷⁷ Paşa bu isteklerinde pek çok açıdan haklıydı. Necid sahillerinin ticari önemi dışında askerî açıdan stratejik önemi de son derece mühimdi ve kimi zaman bu durum güvenlik zafiyeti ve politik sebeplerle ihlal edilebilir hale geliyordu. Paşa'nın bu isteklerinden bir yıl sonra İngilizler Necid sahillerinde provokatör hareketlerde bulunarak bir takım gövde gösterisine girdiler.¹⁷⁸

1899 (H. 1316) yılında haberleşmenin devamlılığını sağlamak ve ekstra güvenlik amacıyla bir harp gemisi ve bir posta gemisi talebinde bulunuldu.¹⁷⁹ Acilen çözüme kavuşturulması gereken bir diğer önemli sorun da telgraf hattının Necid'e kadar uzatılmasıydı. Ancak Osmanlı arşivinden anlaşıldığı üzere bu konuda pek çok belge de mevcuttur, fakat mesele istenildiği gibi bir çözüme kavuşturulamamış ve

¹⁷⁶ BOA, DH. ŞFR., 215-3, Lef: 1. BOA, DH. ŞFR., 215-116, Lef:1.

¹⁷⁷ BOA, BEO, 1024-76762.

¹⁷⁸ BOA, BEO, 1203-90172, Lef:5.

¹⁷⁹ BOA, DH.MKT., 2160-65.

telgraf hattının yapımı sürekli başka bir zamana ertelenmiştir. Bunun en baş sebebi de Necid havalisinin yapısının hatların muhafazasına sebebiyet vermemesidir.¹⁸⁰ Bu sebeple Fav'daki telgraf hattından Katıf'e kadar bir hat çekilmesinin uygun olup olmadığı sorulmuştur.¹⁸¹ Çünkü Necid imkânsız bir seçenek olarak görülmekteydi. Said Paşa'nın mutasarrıflık yaptığı yıllardaki en önemli meselelerin yukarıda bahsedilenler olduğu arşiv kayıtlarından açıkça anlaşılmaktadır. Esasında bu tarihlerde Osmanlı'nın bölgede uzun zamandır birbirine zıt güçler oluşturan iki aileyi dengede tutma çabaları büyük bir darbe aldı ve Necid içinde hem siyasi dengeler bozuldu hem de huzursuzluklar oluşmaya başladı. 1871 yılında İbn Reşid'in büyük ölçüde oluşturduğu güç ve etkiye direnemeyen Suudiler Kuveyt'e sığındılar. Kuveyt Şeyhinin desteği ile zaman zaman ufak saldırılar ile vur kaç yaptılar. Ancak vatanları olarak gördükleri Necid'e dönme arzuları azalmadı. İbn Reşid ise o sırada Kuveyt üzerine yürümek istiyordu ancak hükümet ile protokol işlerini halledemediği gibi sefer için karşısına İngiliz etkisi de çıktı. Bunu fırsat olarak gören Abdülaziz b. Abdurrahman, Ahsa civarında bulunan bir kısım kabilelerden topladığı kimseler ile Riyad üzerine yürüdü. Kısa sürede burayı ve Harc, Huta, Harık, Eflâc ve Devasir'i de ele geçirdi. Bu bölgeleri elde tutmak için uzun süredir mücadele veren İbn Reşid'e karşı buralarda hoşnutsuzluk seslerinin yükselmesi kısa sürmedi.¹⁸² Halihazırda sürekli tehdit altında olan huzur ve istikrar iki karşıt gücün tekrar karşı karşıya gelmesi ve Suudilerin kısa sürede yeniden güç kazanması ile ciddi değişime uğradı. Yaşanan tüm bu hadiseleri şüphesiz ki İstanbul Hükümeti de yakından takip ediyordu. Bu durum zaten hem kabileler arasında sürekli yaşanan ve bir türlü çözüme kavuşturulamayan yağma ve saldırılar hem de İngilizlerin sürekli olarak bölgede daha da söz sahibi olma isteklerini şüphesiz perçinliyordu. Elbette tüm atamalar ve mutasarrıflardan beklentiler de tüm bu olayların gölgesinde şekilleniyordu.

¹⁸⁰ BOA, DH. ŞFR., 239-101.

¹⁸¹ BOA, DH. MKT., 2254-78.

¹⁸² Zekeriya Kurşun, *a.g.e.*, s. 164-169.

1901 (H. 1319) yılında Said Paşa'nın yerine başka bir isim atandı. Necid Mutasarrıflığına Asir sabık mutasarrıfı Musa Kazım Efendi getirildi.¹⁸³ Fakat mutasarrıflığı kısa ömürlü oldu ve bir yıl sonra 1902 (H. 1320) yılında Talip el-Nakib atandı.

Necid Mutasarrıflığının önemli mevkisi göz önünde bulundurulduğundan bu önemi haiz bir kimsenin vazifeye getirilmesi istenmiştir. Bu sebeple Nakibzade Talib Paşa'nın bu vazifeye uygun olduğuna kanaat getirilmiştir.¹⁸⁴ Talib el-Nakib Paşa, Basra Vilayetinde son derece bilindik bir isimdi. Dönemin vilayetteki en etkin ve bilindik ismi idi. Mutasarrıflığın ve vilayetin idare meclislerinde genellikle eşraftan bilindik ve tanıdık isimler bulunmaktaydı. Bu isimler içerinden Necid Sancağından ilk defa bir isim mutasarrıflığa getirildi. Bu tercih sadece mutasarrıflık için yetkin bir ismin vazifeye getirilmesi olarak görülmemelidir. 20. yüzyılda özellikle II. Abdülhamid'in Arap vilayetlerinde yerel ileri gelenler ile ilişkilerini geliştirmek istemesidir. Bu istek kimi zaman bu örnekte olduğu gibi atamalar kimi zaman da hediye ve taltifler ile kendini göstermiştir.¹⁸⁵ Seyyid Talib el-Nakib de bu profilde ve II. Meşrutiyet Dönemi'nin Basra Vilayetindeki önemli bir ismiydi. Nakibü'l-eşraflık¹⁸⁶ gibi bir unvanın yanı sıra Rufai tarikatından gelmekteydi. Son derece geniş topraklara da sahip olan Paşa yerel ahali üzerinde de sözü geçen, ileri gelen en önemli isimdi.¹⁸⁷ Paşa'nın tayininin hemen akabinde maaş ve harcırah masraflarına ilişkin ödemeler kesinleştirildi. Paşa altı bin yedi yüz elli kuruş maaşla göreve başladı.¹⁸⁸ Ayrıca daha sonra Paşa'ya bir adet altın liyakat madalyası verildiği anlaşılmaktadır.¹⁸⁹ Daha önce bahsettiğimiz II. Abdülhamid'in taltiflerine bir örnek teşkil etmektedir.

¹⁸³ BOA, İ.DH., 1381-23, Lef: 2.

¹⁸⁴ BOA, İ.DH., 1398-16. BOA, DH.MKT., 525-73, Lef:

¹⁸⁵ Burcu Kurt, "Arap Milliyetçilik Hareketlerine Farklı Bir Bakış: Basra Vilayeti Örneği ve Seyyid Talib el-Nakib" *Prof. Dr. Mustafa Öztürk Onuruna: Tarih Yazıları I*, İdeal Kültür Yayıncılık, Aralık 2021, s. 571.

¹⁸⁶ Osmanlı hiyerarşisinde önemli bir yere sahip olan nakibü'l-eşraflar ilmiye sınıfına mensup kimselerden seçilirdi. Zaman içerisinde konumları ve görev dereceleri değişmekle beraber imparatorluğun sonuna kadar idari işlerin yürütülmesinde önemli vazifelerde bulunmuşlardır. Detaylı bilgi için bkz: Ş. Tufan Buzpınar, "Nakibüleşraf" *DİA*, 2006, C. 32, s. 323.

¹⁸⁷ Burcu Kurt, *a.g.e.*, s. 39.

¹⁸⁸ BOA, DH.MKT., 525-73, Lef: 3.

¹⁸⁹ BOA, İ.TAL., 290-35.

Paşa görevinde kısa süre kaldı ve mutasarrıflık yaptığı dönemde hakkında birtakım şikayetler ortaya atıldı.

Buşehr ahalisinden birtakım kimseler Paşa'dan şikayetçi oldular ve bunun üzerine konu ile alakalı olarak tahkikat başlatıldı.¹⁹⁰ Ayrıca bir şikâyette Katıf Emlak-ı Hümayun Komisyonunda görevli olan Reis Mansur Salih Efendi kendisine zulümde bulunduğu iddiasıyla Paşa'dan şikâyette bulundu. Ancak Salih Efendi'nin telgrafına karşılık kardeşinin hapse atıldığı ve bu sebeple adalet arandığı anlaşılmaktadır.¹⁹¹ Bu tarz kişisel sürtüşmelerin yanı sıra en büyük problemlerden biri 1901'den beri artarak devam eden Reşidiler ve Suudiler arasındaki sürtüşmelerdi. İbn Reşid, Necid üzerindeki etkinliğini 1903 yılına geldiğinde büyük oranda yitirdi. Bu aynı zamanda Suudilerin etkinliğinin arttığı anlamına geliyordu. Bu yaşanan gelişmeler özellikle II. Abdülhamid'i tekrardan Vehhâbî meselesinin tekrar edeceği yönünde endişelendiriyordu. Bu sebeple Padişah derhal gerekli tedbirlerin alınmasını istemiş ve sefer hazırlığı yapılmaya başlanmıştır.¹⁹² Talib Paşa kısa süren Necid mutasarrıflığı vazifesinden istifa ederek ayrıldı ve istifasının akabinde Dersaadet'e doğru yola çıktı.¹⁹³ Ancak anlaşılan Talib Paşa'nın istifası kabul edilmemiş olacak ki arşivde mevcut bir belge (H. 04.04.1321) tarihinde hastalığı sebebiyle azlinin istendiğini göstermektedir.¹⁹⁴

1904 (H. 1322) senesinde mutasarrıflıkta tekrar değişiklik yapıldı. Göreve Necid Kumandanlığı görevinde bulunan Mirliva Faik Paşa atandı. Faik Paşa göreve Mutasarrıf Talib Paşa'nın hastalığı yüzünden artık hizmet edemeyecek durumda olması sebebiyle getirildi.¹⁹⁵ Vilayet merkezinde bulunan Talib Paşa'nın kumandanlık görevinin yanına mutasarrıflık vazifesinin de eklenmesiyle birlikte maaşının ne olacağı hususu gündeme geldi. Daha yüksek olması sebebiyle tek maaş olarak mutasarrıflık maaşının verilmesi ve bu hususta gerekli işlemlerin yapılması istendi.¹⁹⁶ Mutasarrıflığa geldiği dönemde Faik Paşa, Talib Paşa'nın yerine vekaleten

¹⁹⁰ BOA, HR.İD., 2131-59.

¹⁹¹ BOA, DH.MKT., 2602-62. BOA, DH. TMIK.M., 169-34.

¹⁹² Zekeriya Kurşun, *a.g.e.*, s. 171.

¹⁹³ BOA, DH. ŞFR., 328-152.

¹⁹⁴ BOA., Y.PRK.AZJ., 48-3.

¹⁹⁵ BOA, BEO, 2347-175957, Lef:1.

¹⁹⁶ BOA, DH.MKT., 798-23, Lef:3.

mutasarrıflık etmekteydi ve 1322 (M. 1904-1905) yılında bu görevden alınarak iki gün sonra vekaleten değil asaleten mutasarrıf olarak Necid'de vazifelendirildi.¹⁹⁷ Hicri 21-08-1322 tarihinde Necid kumandanı ve mutasarrıfı olan Faik Paşa görevden alınması ve mahallinden ayrılmasından sonra yerine erbab-ı iktidar sahibi mutasarrıflıktan münasip bir şahsın Necid'e atanması istendi.¹⁹⁸ Bu değişikliğin esas sebebi olarak ise Mirliwa Faik Paşa'nın dikkatsizliği oldu. Maki adlı mevkide yaşanan eşkıya saldırısından mütevellit Faik Paşa'nın oğlu ile orada bulunan sekiz kişilik doktor ve hekim grubu öldürülmüş ve malları yağma edilmiştir. Bu sebeple Paşa'nın derhal azli istenerek emlak ve arazilerini de Emlak-ı Hümayun idaresinde müsadere edilmesine karar verilmiştir.¹⁹⁹

1905 (H. 1323) yılında mutasarrıflık vazifesine uzun süren mütalaalar neticesinde İlbasan Sancağı Mutasarrıflığında görev yapmış olan Necib Paşa getirildi.²⁰⁰ Onun mutasarrıflığı da siyasi ve askerî açıdan son derece hareketli bir döneme denk geldi. Aynı zamanda uzun zaman sonra Necid'de istikrar da yeniden sağlandı. II. Abdülhamid'in emri ile yeniden doğmakta olan Vehhâbî hareketine karşı Bağdat'tan başlayan sefer pek çok stratejik noktada devam etti. Bu süreçte Abdülhamid hem iâşe hem de askerî açıdan İbn Reşid'i Suudilere karşı destekledi. Ayrıca İngilizlerin yaptığı teşebbüslere karşı da İbn Reşid'in desteklenmesi gerektiğine inanıyordu.²⁰¹ Zira İngilizler Basra Vilayetine gelerek Necid ve Necef taraflarına azimet etmişler ve İbn-i Suud ile bazı konuları mütalaa etme niyetlerini ortaya koymuşlardı. Görüşme amaçlarının ticari maksatlı olduklarını bildirseler de elbette Babîâlî bu teşebbüste hüsn-i niyet görmemiş ve asıl maksatlarını gerçekleştirmelerine engel olmak amacıyla bu mahsurlu ziyarete izin verilmemesini istemiştir.²⁰² Bu konuda taşra ve merkez arasında İbn Reşid'e güven konusunda birbirine zıt bakış açıları bulunmaktaydı. Zira taşrada görev yapan ve meselelerin içinde bulunan memurlar İbn Reşid'in de en az Suudiler kadar tehlike

¹⁹⁷ BOA, İ. DH., 1422-41. BOA, DH.MKT., 2604-115.

¹⁹⁸ BOA, İ.HUS., 122-86.

¹⁹⁹ BOA, ML. EEM., 621-42.

²⁰⁰ BOA, DH. MKT., 1190-76. BOA, İ.DH., 1430-8.

²⁰¹ Daha detaylı okuma ve bilgi için bkz: Zekeriya Kurşun, *a.g.e.*, s. 166-181.

²⁰² BOA, BEO., 2483-186212, Lef:1. BOA, BOA, BEO., 2484-186176.

oluşturabileceğine inanıyordu.²⁰³ Tüm bunlar bize açıkça dengelerin ne kadar değişken ve kırılabilir olduğunu göstermekte ve vilayet, sancak gibi idari yönetimlerin de bölgedeki önemini ortaya koymaktadır. Tüm bu yaşanan hadiseler Necid'i idari, askerî, siyasi ve toplumsal açıdan son derece etkiliyordu. Deneyimli ve idare ettiği bölgenin iç dinamiklerini bilen mutasarrıfların önemi bir kez daha anlaşılıyordu. 1905 (H.1323) yılından beri Necid Kumandanı Yusuf Paşa ile Necib Paşa arasında anlaşmazlıklar hasıl olmaktadır. Bu durum bölgenin asayiş ve emniyetine ayrıca yapılmak istenen pek çok faaliyete de darbe vuruyordu. Tüm bunlar yaşanırken Necib Paşa bölgede yaşanan bir takım yağma ve zarar teşebbüslerinden dolayı Müntefik Mutasarrıfı ile becayişte bulunmaktaydı. Ancak kıtale varan bu yağma hareketlerinin cezalandırılmamasının sorumlusunun Yusuf Paşa olduğu ve bu meselenin neden çözülemediği büyük bir sorundu.²⁰⁴

İki yıl bu zorlu süreçte mutasarrıflık yapan Necib Paşa'nın yerine Nasiriye sabık mutasarrıfı Reşid Paşa atandı.²⁰⁵ Paşa bir yıl bu görevde bulunarak daha sonra memuriyeti Amare Mutasarrıflığına atandı ²⁰⁶ 1908 (H. 1326) senesinde yeni atanan mutasarrıf eski Sayda Kaymakamı Mahmud Mahir Bey oldu. Bu yıllar özellikle Necid bölgesinin askerî açıdan devamlı olarak güçlendirilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Şüphesiz sıklıkla yaşanan mutasarrıf değişimleri bölgedeki istikrarı daha da etkilemekteydi.

İbn-i Suud'un devam eden saldırgan tutumu bölgenin asayişini şüphesiz ki ciddi anlamda tehdit ediyordu. Hicri 19-02-1326 (M. 23 Mart 1908) tarihli bir belge bu tehdit durumunun attığını İbn-i Suud'un liva merkezine kadar uzanmak istediğini ortaya koymaktadır.²⁰⁷ Tüm bu problemler yüzünden bölgedeki inzibat kuvvetleri büyük önem kazanmış ve eksikler kapatılmaya çalışılmıştır. İdari açıdan da hızlı değişimler yaşanmaya devam etmiştir. Mahmud Mahir Bey görevden alınmıştır. Ancak anlaşılan o ki Paşa'nın mutasarrıflık idaresinden halk son derece memnun görünmekteydi ve Paşa'nın sebepsiz azlinin nedenlerini merak etmekteydiler. Bu

²⁰³ Zekeriya Kurşun, *a.g.e.*, s. 181.

²⁰⁴ BOA, DH. ŞFR., 383-125.

²⁰⁵ BOA, ŞD., 2197-10.

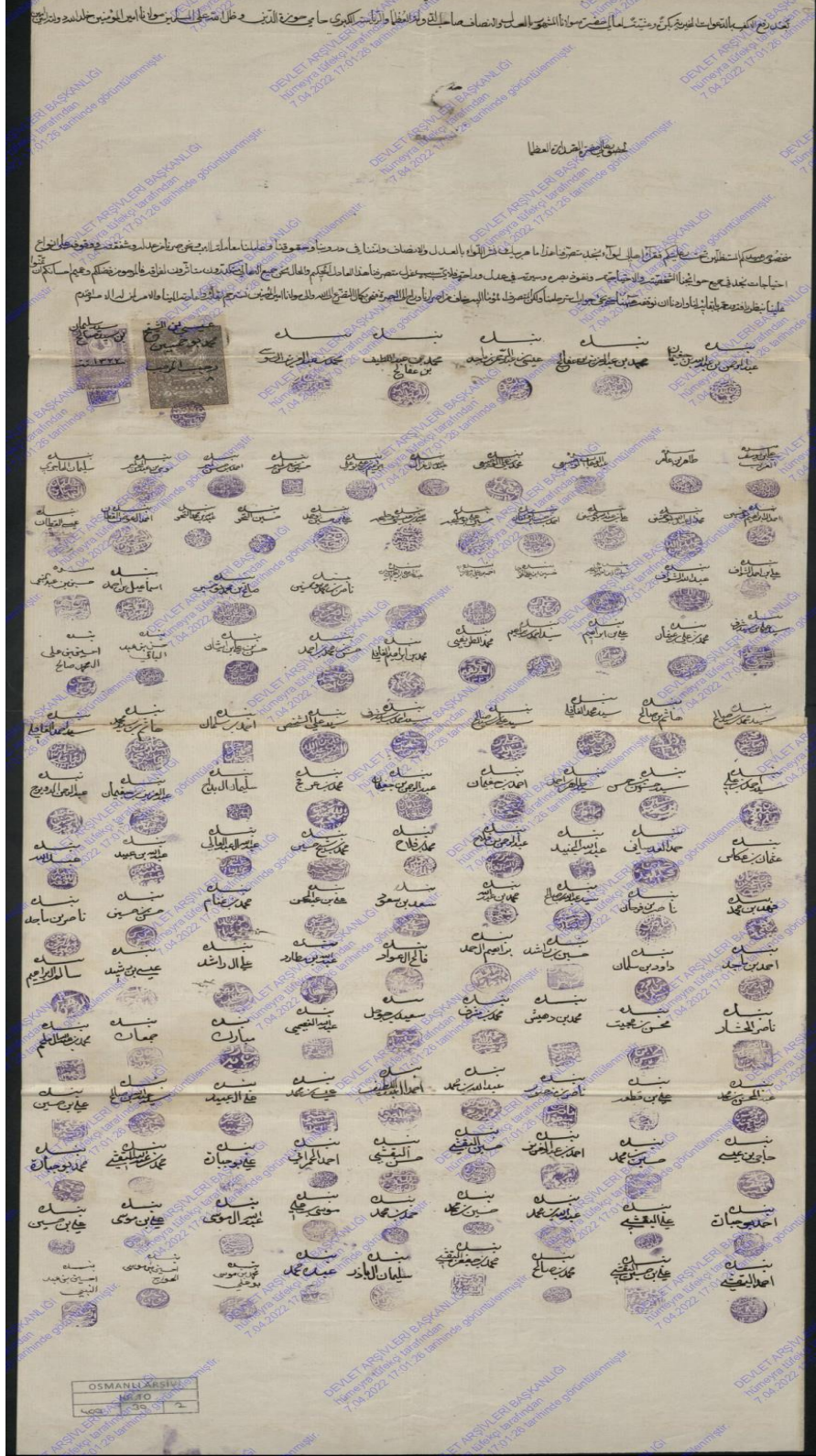
²⁰⁶ BOA, BEO., 3315-248608.

²⁰⁷ BOA, DH. TMIK.M., 265-47.

sebeple Paşa'nın azlinin nedeninin bildirilmesi üzerine Necid ve civarından eşraf ve meşayih tarafından Dahiliye Nezareti'ne arzual gönderdiler.²⁰⁸ Paşa'nın azledilmesine ahalinin son derece üzülmeleri üzerine bir de mahzar gönderilmiş ve Paşa'nın tekrar göreve iadesi istenmiştir.²⁰⁹

²⁰⁸ BOA, HR. TO., 400-27.

²⁰⁹ BOA, HR.TO., 400-30.

Resim 2.1 Ahsa ahalisinin sunduğu mahzar

Yukarıda örnek görsel olarak verilen sayfa mahzara aittir. İsteklerin sonuna eklenen bu mühürler Necid'in önde gelen eşraf ve meşayihine ait imzalıdır. Bu belge halkın devlet ile olan ilişkisine ve isteklerini iletme yöntemlerine dair güzel bir örnektir. Ancak bu istek karşılıksız kalmış ve Mahir Paşa'nın yerine 1909 (H. 1327) yılında Necid Kumandan vekaletinde bulunan Erkan-ı Harbiye Miralayı Hakkı Bey uygun görülmüştür.²¹⁰

Aynı yıl içerisinde kısa süre sonra mutasarrıflığa tekrar tayin gerçekleşerek Hakkı Bey'in yerine Basra Vilayet mektupçusu olarak vazife yapmakta olan Arif Bey tayin edilmiştir.²¹¹ Sürekli olarak kontrol altında tutulmaya çalışılan Necid topraklarında bu tarihte yeniden asayiş sorunları baş gösterdi. Arif Bey liva kumandanlığı vazifesinde bulunan Hakkı Bey ile asayiş problemleri üzerine çalıştı.²¹² 1909 yılının 8 Eylül tarihinde İbn-i Suud, Ahsa'da bulunan temsilcisi Salih Paşa'nın Riyad'a dönmesini istediğine dair hükümete başvuruda bulundu. Osmanlı tarafı ise bu talebi kuşku ile karşıladı. Çünkü şimdiye kadar temsilcilikte tuttuğu Salih Paşa'yı bir anda geri çekme isteğinin aşiretler arasında fesat hareketlerine sebep olacağı meselesi gündeme geldi. Necid Mutasarrıflığı, Salih Paşa'nın Ahsa'da kalmasının hükümete bağlılığının bir göstergesi olduğunu ve bu hareketinin uygun olmamakla beraber istiyorsa adamını çekmesine engel olunamayacağını bildirdi. İbn-i Suud'un adamını geri çekmesi üzerine Ahsa üzerindeki emelleri de iyice ortaya çıktı. İbn-i Suud'un saldırısı gündeme geldi. Mübarek el-Sabah, Casım el-Sanî ve İbn-i Suud'un harekete geçerek birlikte Ahsa'ya saldıracakları haberi geldi. Derhal gerekli askerî tedbirler için harekete geçildi.²¹³

1909 (H. 1327) yılında Necid Mutasarrıflığına Mekteb-i Mülkiye mezunlarından olan Ali Suad Bey tayin olundu. Suad Bey bu görev için iktidar ve liyakat sahibi olarak görüldüğünden tayin edildi. Aynı yıl içinde değişen üçüncü mutasarrıf olan Suad Bey görevde iki yıl kaldı.²¹⁴ 1911 yılında ise son mutasarrıf olarak göreve son Yeniden Valisi Mahmud Nedim Bey atandı. Bu göreve atanmadan

²¹⁰ BOA, DH.MKT., 2843-14.

²¹¹ BOA, DH.MKT., 2877-25.

²¹² BOA, HR.TO., 400-81.

²¹³ Zekerîya Kurşun, *a.g.e.*, s., 190-191.

²¹⁴ BOA, İ.DH. 1477-37.

evvel Cezayir-i Bahri Sefid Vilayetinde tahrirat müdürü olarak görev yapmaktaydı.²¹⁵ 1913 yılına kadar Necid Sancağının son mutasarrıfı olarak vazifesini sürdürdü.

2.3. AHSA SANCAĞINDA HALKLA İLİŞKİLER

Sancak içerisinde devlet işlerinin işlerliğinin önemli bir kısmını da halk ile bürokrasi arasında gerçekleşen iletişim sağlamaktaydı. Halkın yönetime doğrudan dahil olması gibi bir durum elbette söz konusu değildi ancak istek ve şikayetlerini bildirecekleri mercilere sahiplerdi. Ayrıca azalar yolu ile yönetimde belli oranda temsil edilme hakları vardı. Bu isteklerden bazıları kimi zaman yönetim tarzı ile alakalı bile olabilmekteydi. H. 10. 06. 1308 tarihli bir belge tam da bununla ilgilidir. Adliye nezareti celilesine gönderilen surette Ahsa ve Necid'de bulunan ahalinin arasında bağlılığı güçlendirmek için alınan tedbirlerden halkın hoşnut olmadığı ve bu durumun düzeltilmesi için gerekenlerin yapılmasının istendiği anlaşılmaktadır. Bu durum Necid Mutasarrıflığına tayin olan Ferik Akif Paşa'ya iletilmiştir. Halk adliye usulünde birtakım değişiklikler yapılmasını talep etmekteydi. Mesele Basra Vilayetine taşınmış ve meclis-i mahsusa-ı vükelaca da görüşülerek gönderilen mazbata dikkate alınmış ve çaresine bakılması uygun görülmüştür.²¹⁶ Bir diğer H. 19. 10. 1303 tarihli örnekte ise halkın bazı kişilerden rahatsız olduğunun bildirilmesi üzerine tahkikat yapılması istenmiştir. Halktan bazı kişiler Necid mutasarrıfının idaresizliği sebebiyle birtakım kimselerin yönetime müdahale etmeye çalıştığını bildirerek, bu durumdan duydukları rahatsızlığı dile getirmişlerdir. Basra Vilayetine gönderilen yazıda vilayetin bu konuyu detaylıca araştırarak tahkikatta bulunması istenmiştir.²¹⁷ Eşraftan kimseler yönetime dair isteklerini kolaylıkla iletebilecekleri kanallara sahiptiler. Necid eşrafından bir kimse olan Abdullah es-Sadun Paşa tarafından hazine-i hassaya sunulan layiha Necid eşrafının devletten isteklerinin ne olduğunun anlaşılmasını sağlamaktadır. Paşa yazdığı yazıda Necid kıtasına gönderilecek olan mutasarrıf, kaymakam, askeri kuvvet, memur ve atanan tüm kimselerin yönetimde ehliyet sahibi ve kabiliyetli kimseler olması gerektiğini dile getirmiştir. Ayrıca gelecek kişilerin bölge eşrafı ve aşiretlerin yaşam tarzlarını oluşturan örf ve adetlere aşina olmaları gerektiğini istek olarak

²¹⁵ BOA, İ.DH., 1486-38.

²¹⁶ BOA, DH.MKT., 1801-91.

²¹⁷ BOA, DH.MKT., 1356-59.

iletmiştir.²¹⁸ Yukarıdaki örneklerden anlaşıldığı üzere halk taleplerini idari organlar sayesinde gerekli mercilere ulaştırabilmekteydi. Üstelik bu talep ve şikayetler çoğu zaman titizlikle incelemeye alınmakta gerekli durumlarda tahkikatlar yapılmaktaydı. İstekler duruma göre karşılık görmekte ve meselenin çözüme kavuşturulması istenmekteydi. Necid içerisindeki bazı meseleler konuya göre Basra Vilayetine intikal edilerek çözüme kavuşturulmakta idi.

²¹⁸ BOA, ML.EEM., 611-44.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. SALNAMELERE GÖRE NECİD SANCAĞININ İDARİ TAKSİMATI

Osmanlı Devleti'nde yıllık olarak çıkarılan resmi (devlet) salnameleri vilayetler hakkında detaylı bilginin sunulduğu neşriyatlardır. Salnamelerde vilayetin idari teşkilatı, memurlar, vilayetin tarihçesi, okullar, kurumlar, ticaret, nüfus ve askerî bilgiler detaylı olarak tablolar halinde sunulmaktadır.²¹⁹ Necid Sancağı ile ilgili olan envanteri üç ayrı salname üzerinden takip etmekteyiz. Bunlar; Bağdat Salnamesi, Basra Salnamesi ve Devlet Salnameleridir. Elimizdeki bu üç salname Necid Sancağı, kazaları ve bağlı olduğu vilayet hakkındaki gerekli idari bilgiyi vermektedir. İlk kayıt olarak 1292 (H. 1875-1876) yılında neşir olunan Bağdat Salnamesine baktığımızda Bağdat'ın vilayet olarak kaydedildiği ve Basra'nın ise Bağdat'a bağlı bir sancak konumunda olduğu görülmektedir. 1292 tarihli olan bu salnamede Basra Sancağına bağlı tek kaza Kurna Kazası olarak verilmektedir.²²⁰ Necid ise bu salnamede Ahsa Sancağı adıyla yer almaktadır.²²¹ Sancağa dair salnamede yer alan tüm idari bilgiler aşağıda verilmektedir. Salnamelerden sırasıyla yıllara göre kronolojik olarak verilen bilgiler gerektiği yerlerde tablolar ile de desteklenerek Necid'in idari yapısı ve memurlar hakkında şüphesiz son derece kıymetli bilgiler ihtiva etmektedir. Necid'in yıllar içerisinde değişen, gelişen bürokratik sistemini ortaya koymakta, buralarda kimlerin görev yaptığını, ne kadar süreyle görevde kaldıklarını tespit etmemize imkân sağlamaktadır.

Basra'nın vilayet olarak teşkilatlanması Midhat Paşa'nın bölgeye yaptığı yatırımlar sayesinde olmuştur. 1870 yılından itibaren Paşa Basra'da hummalı bir dizi

²¹⁹ Bilgin Aydın, "Salnâme", *DİA*, C. 36, s. 51-52.

²²⁰ *Salname-i Vilayet-i Bağdat*, Def'a 1, 1292, s. 105-108.

²²¹ A.g.s., s. 124.

imar faaliyetine girişerek; kışla, hastane, tersane gibi büyük yapılarla bölgeyi kalkındırdı. H. 1292 (M. 1874) yılında Basra halen daha Bağdat Vilayetine bağlı bir sancak durumunda gözükmetedir. 1884 yılına kadar salnamelerde kimi yerde sancak kimi yerde vilayet olarak geçmektedir. Ancak 1884 yılından itibaren kesin olarak vilayet statüsüne kavuşarak Necid, Amare ve Müntefik sancakları, Kuveyt ve Kurna ise merkeze bağlı kazaları olarak karşımıza çıkmaktadır.²²²

Sancaklar idari yapılanma açısından bakıldığında vilayete bağlı birer küçük vilayet teşkilatı yapılanmasına sahiptir. Her bir vilayetin idari teşkilatında bulunan birimlerin aynısı sancaklarda da görülmektedir. Sancaklarda içerisinde naip, muhasebeci, tahrirat müdürü ve müftüden oluşan bir erkân-ı liva bulunmaktaydı. Sancağın idare meclisleri ise genellikle kimi durumlarda değişiklik gözlemlenmekle birlikte dört asil ve dört seçilmiş üyeden oluşmaktaydı.²²³ Bu üyelerin hepsinin başında bulunan kişi reis olarak mutasarrıfın kendisi idi. Asli üye olarak karşımıza çıkan aza-yı tabiiye üyeleri; erkân-ı livada bulunan naip, muhasebeci, tahrirat müdüründen müteşekkil olarak görülmektedir. Seçilmiş üye olarak adlandırılan ve aza-yı münthabe üyeleri ise bölgenin yerel ve ileri gelen kimselerinden olup yıldan yıla isimleri değişiklik göstermektedir.²²⁴

Tablo 3. 1 1292 (M. 1875-1876) Yılında Meclis-i İdare

Reisi: Mutasarrıf-ı Liva	
Aza-yı Tabiiye	Aza-yı Müntehabe
Muavin	Muhammed bin Doğan
Naib	Osman bin Hekiman
Muhasebeci	Mecid el-Halife
Tahrirat Müdürü	El-Seyyid Hamza Ağa
	Meclis Kâtibi

²²² Basra Salnamesi, s. 70.

²²³ Basra Salnamesi, s. 100

²²⁴ *Salname-i Vilayet-i Bağdat*, Def'a 1, 1292, s. 124.

Sancakta bulunan diğler idari organlar ise tahrirat kalemi, muhasebe kalemi, mahkemeler, belediye dairesi, sancağın zaptiye teşkilatı gibi birimlerdir. Salnamelerde ilerleyen tarihlerde birimlerin de oturan bürokratik sistemle birlikte gelişerek sayılarının arttığı görülmektedir.

Sancaklarda bulunan idari sistemin bir diğler küçük yapılanması da kazalarda bulunmaktadır. Sancağa bağı olan Katif Kazası, Hûfuf'un kuzey sahil kesiminde bulunmakta olup livanın merkezine mesafesi 40 saattir. Kaza içerisinde bir adet hükümet konağı ile bir adet de iptidai mektebi bulunmaktadır. Kazanın kaymakamları yıllar içerisinde pek çok kez değışmiştir. Bir diğler kaza ise Katar Kazasıdır. Kaymakam Casim el-Sâni tarafından yönetilmekte olan kazanın kaymakamı Necid Sancağının kuruluşundan itibaren hiç değışmemiştir. Casim el-Sâni bölgenin ileri gelen isimlerinden bir zattır. Yanında görevli memur olarak muvazzaf naip, kaymakam muavini, tahrirat kâtibi ve şer'i hâkim görev almaktadır. Ayrıca bu kazada zaptiye birlikleri olarak daimî olarak bir tabur nizami asker ve bir tabur hecinli süvari birliğı vardır. 7900 civarında bulunan nüfusun ekserisi geçimini balıkçılık ve inci avcılığı üzerinden sağlamaktadır. Zira bu topraklar tarımsal açıdan son derece düşük verimli olup ziraatın hiçbir çeşidinin yapılmasına olanak sağlamamaktadır.

Necid Sancağı genelinde sıbyan ve rüşdiye mektepleri bulunmaktadır. 200 kadar öğrenci kapasitesine sahip 30 medrese vardır. Buralarda dil bilgisi ve fıkıh gibi ilimler verilmektedir. Sancak içerisinde pek çok aşiret vardır. El-Ucman, El-Murra, El-Devasir, Halid ve Mıtayır aşiretleri aralarında en önemlileri olarak göze çarpmaktadır. Elbette halk sürü güden, ticaret yapan bedevi kesim ile, köy ve kazalarda yerleşik durumda olan sanayi ve ziraat ile meşgul hadari yerleşimcilerden oluşmaktadır. Necid sancağı bahsi geçen kazalarının dışında Müberriz, Uceyr ve Cifr nahiyeleri ile 53 kadar da köye sahiptir.

Sancağın diğler önemli idari teşkilatlanmaları ise zaptiye ve posta teşkilatlarıdır. İki hecinli posta teşkilatı bulunmakta ve bir tanesi liva ile Basra Vilayeti arasında çalışmakla vazifeliydi. Diğler posta ise ihtiyaçlar durumunda kazalara gidip gelmekteydi. Zaman içerisinde posta teşkilatı artan ihtiyaç ve merkezileştirme politikaları dahilinde geliştirilmeye çalışılmış, yeni hatlar eklenerek postacılık işleri

kolaylaştırılmaya uğraşmıştır. Ancak maddi yetersizlikler, değişen siyasi şartlar ve bölgesel sorunlar yüzünden bu istek sürekli ertelenmek zorunda kalmış ve her bölgede telgraf hatları kurulmamış, belirli yerlerle sınırlı kalmamıştır. Livada duruma göre sayısal olarak değişiklik göstermekle birlikte genelde bir tabur piyade, bir tabur zaptiye ve süvari asker bulundurulmaktaydı.²²⁵ Vilayet salnameleri üzerinden zaptiye birliklerinin detaylarına ve vazifelilerin isimlerin bir kısmına ulaşabilmekteyiz.

Necid Sancağı hakkında idari anlamda bilgi edinebileceğimiz yirmi altı adet Devlet Salnamesi mevcuttur. Sancağın Bağdat Vilayetine bağlı olduğu yıllara ait ise üç adet (H. 1299, 1300- 1301) salname mevcuttur. Basra Vilayeti Salnamesinde ise altı adet kayıt (H. 1308, 1309, 1311, 1314, 1318, 1320) karşımıza çıkmaktadır. Öncelikli olarak vilayet salnamelerinden yararlanılmıştır. Ancak eksik kalan yıllar ile alakalı olarak devlet salnamelerine başvurulmuştur. 1299 yılına kadar gelen tarih aralığında mevcut salnameler devlet salnameleridir. Bu tarih aralığında beş adet salname vardır. 1299 tarihli salname ise Bağdat Salnamesidir ki, Necid o tarihlerde halen Bağdat Vilayetine bağlı bir sancak konumundadır. Hemen takip eden iki yılı (H. 1300, 1301) da Bağdat Salnamesinden detaylı olarak idari anlamda tespit edebilmekteyiz. Basra Salnamesi kayıtlarına ulaştığımız 1308 yılına kadar olan boşluk yine Devlet Salnamelerinden alınan bilgiler ile desteklenmeye çalışıldı. Peşi sıra aralıklarla takip eden (H. 1309, 1311, 1314, 1318, 1320) yılları kayıtları da Basra Vilayet Salnamesine aittir. Ancak aralarda ve eksik kalan yıllar devlet salnamesinin ihtiva ettiği bilgilerden derlenmiştir. Tüm yılların ve özellikle vilayet salnamelerinin bilgileri, vazife, atama, tayin gibi meseleler kapsamında rahatça bu salnameler üzerinden tespit edilebilir. Özellikle vilayet salnameleri içerdiği detaylı bilgiler de göz önüne alındığında sancak hakkında son derece önemli kayıtlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kayıtlar hakkındaki tespitler aşağıda tablolar ile izah edilmeye çalışılmıştır. Salnamelere göre hazırlanmış mutasarrıf listesi kronolojik olarak aşağıda görülmektedir.

²²⁵ Basra Salnamesi, s. 102-103.

Tablo 3. 2 Salnamelere Göre Mutasarrıflar Listesi

1292 (M. 1875-1876)	Mezid Paşa (Mirimiran)	Salname-i Vilayet-i Bağdat, Def'a 1, 1292, s. 124.
1294 (M. 1877-1878)	Said Bey (Mirimiran)	Devlet Salnamesi, 1294, s. 505.
1295 (M. 1878)	Hüseyin Bey	Osmanlı Devlet Salnamesi, Def'a 33, 1295, s. 413.
1296 (M. 1878-1879)	Said Paşa (Mirliva)	Osmanlı Devlet Salnamesi, Def'a 34, 1296, s. 188.
1297 (M. 1879-1880)	Said Paşa (Mirliva)	Osmanlı Devlet Salnamesi, 1297, Def'a 35, s. 260.
1299 (M. 1881-1882)	Said Paşa (Mirliva)	Salname-i Vilayet-i Bağdat, Def'a 2, 1299, s.121.
1300 (H. 1882-1883)	Said Paşa (Mirimiran)	Salname-i Vilayet-i Bağdat, Def'a 4, 1300, s. 204.
1301 (M. 1883-1884)	Said Paşa (Mirimiran)	Salname-i Vilayet-i Bağdat, Def'a 5, 1301, s. 203.
1302 (M. 1884-1885)	Said Paşa (Mirimiran)	Osmanlı Devlet Salnamesi, Def'a 46, 1302, s. 563.
1303 (M. 1885-1886)	Mehmed Nezih Bey (Evvel-i Sanisi)	Osmanlı Devlet Salnamesi, Def'a 41, 1303, s. 474.
1304 (1886-1887)	Salih Paşa (Mirimiran)	Osmanlı Devlet Salnamesi, Def'a 46, 1304, s. 431.
1305 (1887-1888)	Salih Paşa (Mirimiran)	Osmanlı Devlet Salnamesi, Def'a 43, 1305, s. 341.
1306 (M. 1888-1889)	Rıfat Bey (Saniye)	Osmanlı Devlet Salnamesi, 1306, s. 450..
1307 (M. 1889-1890)	Akif Paşa (Ferik)	Osmanlı Devlet Salnamesi, Def'a 45, 1307, s. 459.
1308 (1890-1891)	Akif Paşa (Birinci Mecidi)	Salname-i Vilayet-i Basra, Def'a 1, 1308, s. 127-131.
1309 (M. 1891-1892)	Said Paşa (Birinci Mecidi)	Salname-i Vilayet-i Basra, Def'a 2, 1309, s. 349.
1310 (M. 1892-1893)	Said Paşa (Mirliva)	Osmanlı Devlet Salnamesi, Def'a 48, 1310, s. 485.
1311 (M. 1893-1894)	Said Paşa (Mirliva)	Salname-i Vilayet-i Basra, Def'a 2, 1311, s.182.
1312 (1894-1895)	İbrahim Fevzi Paşa (Mirimiran)	Osmanlı Devlet Salnamesi, Def'a 6, 1312, s. 531.
1313 (M. 1895-1896)	İbrahim Fevzi Efendi (Mirimiran)	Osmanlı Devlet Salnamesi, Def'a 51, 1313, s. 563.

1314 (M. 1896-1897)	Abdullah Paşa (Mirimiran)	Salname-i Vilayet-i Basra, Def'a 1, 1314, s. 130.
1315 (M. 1897-1898)	Said Paşa (Rumeli)	Osmanlı Devlet Salnamesi, Def'a 53, 1315, s. 357.
1316 (M. 1898-1899)	Said Paşa (Rumeli)	Osmanlı Devlet Salnamesi, Def'a 54, 1316, s. 411.
1317 (M. 1899-1900)	Said Paşa (Rumeli)	<i>Osmanlı Devlet Salnamesi</i> Def'a 55, 1317, s. 397.
1318 (M. 1900-1901)	Said Paşa (Rumeli)	Salname-i Vilayet-i Basra, Def'a 4, 1318, s. 280.
1319 (M. 1901-1902)	Musa Kazım Efendi (Mütamayız)	Osmanlı Devlet Salnamesi, Def'a 57, 1319, s. 491.
1320 (M. 1902-1903)	Seyyid Talib el-Nakib Paşa (Rumeli)	Salname-i Vilayet-i Basra, Def'a 5, 1320, s. 234..
1321 (M. 1903-1904)	Seyyid Talib Paşa (Rumeli)	Osmanlı Devlet Salnamesi, Def'a 59, 1321, s. 565.
1322 (M. 1904-1905)	Seyyid Talib Bey (Balâ)	Osmanlı Devlet Salnamesi, Def'a 60, 1322, s. 577.
1323 (M. 1905-1906)	Necib Bey (Evvel-i Sanisi)	Osmanlı Devlet Salnamesi, Def'a 61, 1323, s. 635.
1324 (M. 1906-1907)	Necib Bey (Evvel-i Sanisi)	Osmanlı Devlet Salnamesi, 1324, s.709.
1325 (M. 1907-1908)	Necib Bey (Evvel-i Sanisi)	Osmanlı Devlet Salnamesi, Def'a 63, 1325, s. 705.
1326 (M. 1908-1909)	Reşid Paşa (Mirimiran)	Osmanlı Devlet Salnamesi, Def'a 64, 1326, s. 713.
1327 (M. 1909-1910)	Mahmud Nedim Bey	Osmanlı Devlet Salnamesi, Def'a 66, 1327, s. 579.
1328 (M. 1909-1910)	Mahmud Nedim Bey	Osmanlı Devlet Salnamesi, Def'a 67, 1328, s. 599.

Tespit edebildiğim kadarıyla mutasarrıflara dair bilgilere ulaşılmış olduğum salnamelerin ilki yukarıda görüldüğü üzere 1292 (M. 1875-1876) tarihli devlet salnamesidir. Ancak arşiv belgelerinde özellikle de sicill-i ahval defterlerinin kayıtlarından anlaşılmaktadır ki 1871 yılında Ahsa Sancağına ilk mutasarrıf vazifesi ile atanan aynı zamanda da ordu kumandanı olan ve Ahsa'nın idari ıslah faaliyetlerini gerçekleştirmesi üzerine görevlendirilen Ferik Mehmed Nafiz Paşa'dır. Mehmed Nafiz Paşa'dan bir yıl sonra 1872'de yerine Seryaver Mehmed Paşa getirilmiş hemen akabinde Feyzi Paşa tayin edilmiştir. 1874 yılında da mutasarrıf tekrar değiştirilerek vazife Bezi Paşa'ya verilmiştir. Tüm bunlar ikinci bölümde bulunan mutasarrıflar

listesinden kontrol edilebilir. Salnamelerde gördüğümüz üzere ise ilk mutasarrıf kaydına 1292 (M. 1875-1876) tarihine ait devlet salnamesinden ulaşmaktayız. Bu salnameye göre o tarihlerde mutasarrıf Mezd Paşa'dır ve sadece bir yıl görev yapmıştır. Hemen ardından Said Paşa'nın göreve getirildiğini görmekteyiz. Said Paşa kesintili dönemlerde en uzun süre Necid Mutasarrıflığında bulunan isimdir. 1293 ve 1298 yılları eksik olarak salnameler 1328 yılına kadar kesintisiz olarak tespit edilebilmiştir. 1328'den sonraki dört yılın salname kayıtlarına da ulaşamamış ancak tayinler arşiv belgelerinden izlenerek mutasarrıf isimleri ikinci bölümde verilmiştir. Arşiv belgelerinden son mutasarrıfın Mahmud Nedim Paşa olduğu anlaşılmaktadır. Mutasarrıfların tayinleri ile alakalı bilgiler salname ve arşiv kayıtlarında tutarlılık göstermemektedir. Farklılıklar aşağıda tabloda verilecektir. Osmanlı arşivi üzerinden mutasarrıf tayinlerini takip etmek bize daha sağlıklı bilgiler vermektedir. Kimi zaman tayin olunan bir ismin henüz vazifeye başlamadan değiştiğini ve bazı sebepler ile yerine bir başka ismin atandığını ve mutasarrıflıktan yapılan yazışmalarla takriben ne kadar süre görevde kaldığını takip etmek daha net çıkarımlar yapmaya olanak sağlamaktadır.

Tablo 3. 3 Karşılaştırmalı Mutasarrıf Listesi

TARİHLER	SALNAMEYE GÖRE TAYİNLER	ARŞİV BELGELERİNE GÖRE TAYİNLER
1306 (M. 1888-1889)	Rıfat Bey (Saniye) ²²⁶	Rıfat Efendi (Saniye), Akif Paşa (Ferik) ²²⁷
1307 (M. 1889-1890)	Akif Paşa (Ferik) ²²⁸	Said Paşa (Mirimiran) ²²⁹
1308 (M. 1890-1891)	Akif Paşa (Ferik) ²³⁰	Said Paşa (Mirimiran) ²³¹
1314 (M. 1896-1897)	Abdullah Paşa (Mirimiran) ²³²	Said Paşa ²³³

²²⁶ *Osmanlı Devlet Salnamesi*, 1306, s. 450.

²²⁷ Sırasıyla; BOA, DH.MKT., 1495-46. BOA, DH.MKT., 1607-12.

²²⁸ *Osmanlı Devlet Salnamesi*, Def'a 45, 1307, s. 459.

²²⁹ BOA, DH.MKT., 1817-17.

²³⁰ *Salname-i Vilayet-i Basra*, Def'a 1, 1308, s. 127.

²³¹ BOA, DH.MKT., 1817-17.

²³² *Salname-i Vilayet-i Basra*, Def'a 1, 1314, s. 130.

²³³ BOA, DH.MKT., 1817-17.

1322 (M. 1904-1905)	Seyyid Talib el-Nakib (Balâ) ²³⁴	Faik Paşa ²³⁵
1326 (M. 1908-1909)	Reşid Paşa ²³⁶	Reşid Paşa (Mirimiran), Mümtaz Efendi, Mahmud Mahir Bey ²³⁷
1327 (M. 1909-1910)	Mahmud Nedim Paşa ²³⁸	Hakkı Bey (Miralay), Arif Bey, Âli Suad Bey ²³⁹
1328 (M. 1910-1911)	Mahmud Nedim Paşa ²⁴⁰	Âli Suad Bey ²⁴¹

1306 yılında iki tayinin gerçekleştiğini ancak bu durumun salnameye yansımadağı söylenebilir. Salnameler yıllık olarak tutulduğundan yazılış aşamasında Rıfat Efendi'nin mutasarrıf olduğunu ve Arif Efendi'nin tayininin daha sonra yapıldığı için salnameye yansımadağını düşünebiliriz. Ancak daha sonraki yıllarda bariz tutarsızlıklar mevcut olup bu durum yukarıdaki tablodan gözlemlenebilmektedir.

Necid Sancağının 1292 (M. 1875-1876) yılına ait idari yapılanmasına baktığımız zaman mutasarrıf vazifesinde Mezd Paşa'nın bulunduğunu ve mirimiran rütbesine sahip olduğunu görmekteyiz. Erkan-ı livada ise muavin olarak Mehmed Efendi, naip Yakub İhsan Efendi, muhasebeci Mahmud Efendi ve tahrirat müdürü Ali Efendi bulunmaktadır. Muavinlik vazifesinde memur olan Mehmed Efendi mütemayiz olarak karşımıza çıkmaktadır. Naip, muhasebeci ve tahrirat müdürünün ise unvanları belirtilmemiştir. Daha önce de belirttiğimiz gibi erkan-ı livanın reisi mutasarrıftır. Erkan-ı livada bahsi geçen tarihte Aza-yı tabiiye üyelerinin yukarıda ismi geçen liva memurlarından oluştuğunu görmekteyiz. Geriye kalan seçilmiş dört üye ise; Muhammed bin Doğan, Osman bin Hekiman, Mecid el-Halife, El-Seyyid Hamza Ağa ve meclis kâtibinden oluşmaktadır. Ahsa Sancağı'nın idare meclisi azaları seçilmiş ve doğal olmak üzere iki kısımdan teşkilidir ve bu durum sancak yönetimlerinde standarttır. Tabî üyeler liva memurlarından müteşekkil iken müntehabe üyeler

²³⁴ *Osmanlı Devlet Salnamesi*, Def'a 60, 1322, s. 577.

²³⁵ BOA, DH.MKT., 2604-115.

²³⁶ *Osmanlı Devlet Salnamesi*, Def'a 64, 1326, s. 713.

²³⁷ BOA, ŞD. 2197-10., BOA, İ.DH., 1466-7., BOA, DH.MKT., 1296-44.

²³⁸ *Osmanlı Devlet Salnamesi*, Def'a 66, 1327, s. 579.

²³⁹ BOA, BEO, 3566-267418. BOA, İ.DH., 1476-2. BOA, İ.DH., 1477-37.

²⁴⁰ *Osmanlı Devlet Salnamesi*, Def'a 67, 1328, s. 599-600.

²⁴¹ BOA, İ.DH., 1486-38.

Ahsa'nın yerel seçilmiş isimlerinden meydana gelmekteydi. Böylece mecliste idare ve temsil hususunda eşitlik oluşturulmaya çalışıldığı görülmektedir. Muhasebe kaleminde ise muhasebe muavini vazifesiyle Mehmed Efendi memuriyette bulunmakta ve Abbas ve Hadi isimli iki kişi de kalemin işlerinde yardımcı memurlar olarak görülmektedir. Tahrirat kaleminde Ali Faik Efendi müdür konumundayken bu kalemin bir adet Arabi kâtibî Raşid Efendi ve liva sandık emini Ahmed Efendi isimli memurları bulunmaktadır. 1292 yılı salnamesinden anlaşıldığı üzere Ahsa'nın o dönem üç adet nahiyesi bulunmaktaydı. Bunlar; Müberrez, Cifr ve Uceyr mevkileri idi. Müberrez müdürlüğü vazifesinde Hacı Hurşid Efendi, Cifr müdürlüğünde Mecid el-Halife, Uceyr müdürlüğünde ise İbrahim Ağa bulunmaktaydı. Ayrıca liva infaz memuru olan Mehmed Efendi vazifeli idi. Cifr müdürlüğü vazifesinde bulunan Mecid el-Halife aynı zamanda Ahsa idare meclisinde aza-yı müntehabe olarak da görev yapmaktadır. Ahsa Sancağına bağlı iki adet kaza bulunmaktaydı. Katıf ve Katar kazalarının kendi idare meclisleri ve sandık emini gibi gerekli diğer görevlileri vardı. Kazalar da tıpkı sancaklar gibi kendi iç meselelerini halledecekleri sancağa bağlı idari birimler olarak karşımıza çıkmaktadır. Katıf Kazası kaymakamlığını Ahmed Efendi yapmaktaydı. Salnamede münhal konumda gözken bir naiplik makamı bulunmaktaydı. Mal müdürü Hacı Ali Efendi ve tahrirat kâtibî Küşad Efendi idi. Meclis-i idarenin reisi kaymakam idi. Aza-yı tabiiye üyeleri kazanın erkan-ı kaza memurlarından oluşurken aza-yı müntehabe ise; Ahmed Ağa, el-Said Hasan Ağa, Muhammed el-Nasd, el-Said Macid isimli yerel ahaliden müteşekkildi. Aza-yı müntehabe üyesi olan Muhammed el-Nasd aynı zamanda sandık emini olarak da vazifelendirilmiştir. Katar Kazası hakkında ise detaylı bilgi verilmemiş sadece kaymakam olarak Mehmed el-Sabit ve naip olarak ise Abdüllatif Efendi'nin isimleri zikredilmiştir.²⁴²

1294 (M. 1877-1878) yılına ait devlet salnamesinde Necid, Basra ve Müntefik sancakları ile Bağdat'a bağlı sancaklardan bir tanesidir. Elbette devlet salnamelerinde, vilayet salnamelerinde olduğu gibi detaylı bilgi bulmak mümkün değildir. Sancağa ait bilgiler ise daha kısıtlıdır. Devlet salnamelerinde sancak hakkında verilen bilgiler şekil

²⁴² *Salname-i Vilayet-i Bağdat*, Def'a 1, 1292, s. 124-125.

itibariyle yıllar içerisinde pek değişiklik göstermez. Erkan-ı liva, sancağın sahip olduğu kazalar hakkında temel bilgiler verilirken kimi devlet salnamelerinde nahiyelerin isimleri de verilmektedir. 1294 tarihinde mutasarrıf Said Paşa'dır. Yakub Efendi isimli bir naip ve Hasan Cavid Efendi muhasebeci olarak görülmektedir. 1294 yılına ait salnamede verilen bilgiler yukarıda ihtiva edildiği kadardır.²⁴³

1295 (M. 1878-1879) yılına gelindiğinde devlet salnamesindeki bilgilerden de anlaşıldığı üzere mutasarrıf değişmiş ve Said Paşa'nın yerini Hüseyin Bey almıştır. Ancak arşiv belgelerinden bildiğimiz üzere bu tayin çok kısa süreli olmuş hemen akabinde Said Paşa'nın tekrar göreve iadesi gerçekleşmiştir. Zira 1295 yılında Said Paşa hakkında bir soruşturma başlatılmıştı. Aslında bu durum salnameye yansımamış olsa da aynı yıl yine mutasarrıf uzun vadede Said Paşa'dır.²⁴⁴ Kimi zaman arşivdeki bilgiler ile salnamede geçen bilgilerin uyuşmadığı gözlemlenmektedir. Bu tip karışıklıkların önüne geçmek adına arşiv ve salnameler karşılaştırılarak verilmiştir. Erkan-ı liva naibi Mahmud Faik Efendi, muhasebeci ise Hasan Cavid Efendi'dir. Salnamede mülhak olduğu kazalarda sadece Katıf geçmektedir. Daha önce verilen salname örneklerinde de kimi zaman iki ve değişen kaza sayıları mevcuttur. Ancak bu bilgi yanıltıcı olmamalıdır. Zira 1295 yılında ayrıca bir bilgi olarak salnamede, kaza ve nevahi sayıları da zikredilmektedir. O tarihte Ahsa Sancağı dört kaza ve üç nahiyeye sahiptir.²⁴⁵ Aynı durum daha önceki yıllar içinde geçerlidir. Salnamedeki bilgileri bozmamak adına kazalar olduğu şekilde verildi. Bu sebeple kaza ve nahiyelerde olan eksikler salnamelerde verildiği şekildedir.

1296 (M. 1878-1879) yılına ait salnameye baktığımızda mutasarrıflıkta tekrardan Said Paşa'nın olduğunu görürüz. Said Paşa miriliva unvanına sahiptir. Livanın naipliğinde Mahmud Faik Efendi bulunurken, muhasebeci olarak Razi Bey zikredilmiştir. Eğer var ise diğer erkan-ı liva üyeleri ise salnameye yansımamıştır. Bu sebeple zaman zaman memurluklarda değişiklikler olduğunu söylemek de

²⁴³ Devlet Salnamesi, 1294, s. 505.

²⁴⁴ BOA, MB.İ., 46, 141.

²⁴⁵ *Osmanlı Devlet Salnamesi*, Def'a 33, 1295, s. 413.

mümkündür. 1296 tarihli salnamede Necid, Hufuf, Katıf ve Katar Kazaları ve Müberrez, Cifr, Uceyr nahiyelerinin isimleri zikredilmektedir.²⁴⁶

1297 (M. 1879-1880) yıl salnamesinden anlaşıldığı üzere Said Paşa halen görevine devam etmekte olup, naibi Halil Hulusi Efendi'dir. Naip değişmiş eski naibin yerini Halil Hulusi Efendi almıştır. Muhasebe ise münhal durumdadır. Salnamede kaza sayısının 1296 (M. 1878-1879) tarihine ek olarak Dir'eye ile beşe yükseldiği anlaşılmaktadır. Nahiye sayısında ise herhangi bir farklılık olmamıştır.²⁴⁷

1299 (M. 1881-1882) seneli Bağdat salnamesinde mutasarrıf Said Paşa'dır. Mutasarrıf başta olmak üzere idarede vazifelendirilen görevliler naip, tahrirat müdürü ve muhasebeci olarak karşımıza çıkmaktadır. Said Paşa'nın mutasarrıflık görevine devam ettiği, Halil Hulusi Efendi Efendi'nin de aynı şekilde naip konumunu koruduğu anlaşılmaktadır. Tahrirat müdürlüğünde Abdülkadir Efendi bulunurken livanın muhasebecisi ise Ömer Efendi'dir. Liva idare meclisi ve liva muhasebe görevlileri aşağıda görülebilir.

Tablo 3. 4 1299 (M. 1881-1882) Salnamesine Göre Meclis-i İdare-i Liva ve Muhasebe Kalemî

Reis: Mutasarrıf	
Aza-yı Tabiiye	Aza-yı Müntehabe
Naib	Abdüllatif Efendi
Muhasebeci	Abduh Efendi
Tahrirat Müdürü	Said Salih Efendi
	Abduh el-Ays (?) Efendi
Liva Muhasebe Kalemî	
Varidat Kâtibi: Rauf Efendi	
Masarıfat Kâtibi: Abbas Efendi	
Mesalih-i Cariye Kâtibi: Ali Sırrı Efendi	
Evrak Mukayyidi: Mahmud Bey	
Liva Sandık Emîni: Davud Şantub Efendi	

²⁴⁶ *Osmanlı Devlet Salnamesi*, Def'a 34, 1296, s. 188.

²⁴⁷ *Osmanlı Devlet Salnamesi*, 1297, Def'a 35, s. 260.

Daha önce verilen salnamedeki bilgiler ile mukayese edildiğinde görülmektedir ki muhasebe kaleminde yer alan vazifeli ihtiyacı çeşitlenerek artış göstermiştir. Kâtip sayısı üçe çıkarken bu görevlilerin yanı sıra evrak mukayyidi ve sandık emini hakkında da bilgi verilmiştir. Ayrıca livada o tarihte üç adet âşâr memuru da görev yapmaktaydı. Livanın vergi işlerini yürütmekle görevli olan âşâr memurları ise üç kişiden oluşmaktaydı. Memuriyetin başında Cavid Efendi bulunmakta ve iki kişiden müteşekkil birinci kâtip Said Efendi ve ikinci kâtip Emin Efendi ise kayıt ve saklama işleri ile uğraşmaktadır. Livanın bidayet mahkemesinin başında yine mutasarrıf bulunmaktayken, müdde-i umumi muavini Abduh Efendi idi. Mahkeme hukuk ciheti ve ceza ciheti birimlerine ayrılmaktadır. Her iki birimin azalarının da iki kişiden oluşmaktaydı. Kalemde görevli memurlar altı kişiden müteşekkil olarak vazifelendirilmiştir. Zabıt kâtiplerinin yanında ikinci bir görevli olarak “diğeri” olarak isimlendirilen kâtipler de mevcuttu. Evrak işlerinin yoğunluğuna göre görevli sayılarında artış veya azalış görülmekteydi. Baş kâtibi İsmail Hakkı Efendi, zabıt kâtibi Abdurrahman Efendi, diğeri Osman Efendi, zabıta kâtibi Ahmed Efendi, diğeri Abduh Efendi, icra memuru Süleyman Efendi livanın kalem işlerine bakan görevliler idi. Katar Kazasının kaymakamının ismi zikredilmemiş yerine naip verilmiştir. Kazanın naipliğini ise Osman Efendi yapmaktaydı. Katıf Kazası kaymakamı ise Hacı Ali Efendi'dir. 1299 (M. 1881-1882) tarihinde Necid Sancağının nahiyeleri üç tanedir. Müberrez, Uceyr ve Cifr nahiyelerinden oluşmaktadır. Şüphesiz ki idari teşkilatın en önemli kolunu askerî birlikler oluşturmaktadır. Özellikle Necid sancağı için düşündüğümüzde hem bölgenin merkeze uzaklığı hem de daimî tehditlerle çok yönlü olarak karşı karşıya kalması askerî ihtiyacın önemini ortaya koymaktadır. Sancak içerisinde istikrar ve sükûnet sağlanabilmesi ve idari işlerin sekteye uğramaması için güvenlik son derece elzem bir konu idi. 1299 (M. 1881-1882) tarihinde ise Necid'de bulunan askerî birlikler altı piyade bölüğü, iki süvari birliği, onuncu ve dokuzuncu Necid taburu zabitan birliklerinden oluşmaktaydı.

Tablo 3. 5 1299 (M. 1881-1882) Salnamesine Göre Necid’de Bulunan Askeri Görevliler

1299 (M. 1881-1882) Dokuzuncu Necid Taburu Zabitanı
Tabur Ağası: Hurşid Ağa
Hesab Emni: Abbas Efendi
1299 (M. 1881-1882) Birinci Piyade Bölüğü
Bölük Ağası: Reşid Efendi
Muavini: Ahmed Ağa
Jurnal Emni: Hasan Efendi
1299 (M. 1881-1882) İkinci Piyade Bölüğü
Bölük Ağası: Davud Ağa
Muavini: Mohsen Ağa
Jurnal Emni: Hüseyin Efendi
1299 (M. 1881-1882) Üçüncü Piyade Bölüğü
Bölük Ağası: Ali Efendi
Muavini Maruf Efendi
Jurnal Emni: Mahir Efendi
1299 (M. 1881-1882) Dördüncü Piyade Bölüğü
Bölük Ağası: Münhal
Muavini: Abdurrahman Ağa
Jurnal Emni: Süleyman Ağa
1299 (M. 1881-1882) Birinci Süvari Bölüğü
Bölük Ağası: Mehmed Ağa
Muavini: Münhal
Jurnal Emni: Halef Ağa
1299 (M. 1881-1882) Onuncu Necid Taburu Zabitanı
Tabur Ağası: Ali Efendi

Hesab Emni: Şakir Efendi
1299 (M. 1881-1882) Birinci Piyade Bölüğü
Bölük Ağası: Aziz Ağa
Muavini: Mahmud Ağa
Jurnal Emni: Münhal
1299 (M. 1881-1882) İkinci Piyade Bölüğü
Bölük Ağası: Süleyman Bey
Muavini: Abduh Ağa
Jurnal Emni: Ali Ağa
1299 (M. 1881-1882) Üçüncü Piyade Bölüğü
Bölük Ağası: Aziz Ağa
Muavini: Esad Ağa
Jurnal Emni: Halid Ağa
1299 (M. 1881-1882) Birinci Süvari Bölüğü
Bölük Ağası: Ferhan Ağa
Muavini: Fetullah Ağa
Jurnal Emni: Şehban Ağa
1299 (M. 1881-1882) İkinci Süvari Birliği
Bölük Ağası: Mustafa Ağa
Muavini: Hasan Efendi
Jurnal Emni: Halil Efendi

Dört adet piyade bölüğü bulunmaktaydı. Piyade bölükleri karada görevde bulunan askerî birliklerdir. Bunların süvarilerden farkı vardır. Süvari birlikleri ordunun atlı birliklerini oluşturmaktadır. Necid Sancağında bulunan dokuzuncu taburda bir adet süvari birliği mevcuttu. Onuncu Necid taburu üç piyade ve iki süvari birliğinden meydana gelmekteydi. Her bölükte mutlaka bölük ağası, muavin ve jurnal emni bulunmaktaydı. Necid Sancağının 1299 (M. 1881-1882) tarihli salnamede geçen

idari kısımlarının hepsi yukarıda verildiği gibidir. Daha evvel verilen iki salname karşılaştırıldığında hem idari birimlerin sayılarında hem de memur sayılarında artış olduğu gözlemlenmektedir. Bu durum bize bürokrasinin sancakta yerleştiğini ve gelişimden dolayı daha çok vazifeliye duyulan ihtiyacı ortaya koymaktadır. Elbette birimler ve sayılar zaman içerisinde değişiklik göstermiştir. Necid'in daimî birlikleri olarak dokuzuncu ve onuncu birliklerin görevlendirildiği görülmektedir. Toplamda yedi yaya birliği bulunmakta ki bunlar piyade tabur birliğidir. Üç adet ise atlı tabur bulunmaktadır.²⁴⁸

1300 (H. 1882-1883) yılında Necid Sancağı halen Bağdat Vilayetinin bir parçasıdır. Mutasarrıflığında da Said Paşa bulunmaktadır. Paşa mirimiran rütbesi ile göreve devam etmektedir. Bir önceki seneye ait salname ile mukayese ettiğimiz zaman mutasarrıf ve tahrirat müdürlüğü vazifelerinin aynı kişilerce sürdürüldüğü ancak naip ve muhasebecinin değiştiği görülmektedir. Hasan Tahsin Efendi muhasebe memuru, Abdülkadir Efendi ise tahrirat memuru olarak vazife almaktadır. Meclis idarenin seçilmiş üyelerini ise dört kişi teşkil etmektedir. Bunlar; Abdüllatif Efendi, Abduh Efendi, Seyyid Salih Efendi, Abdul el-Ays Efendi'dir. Livanın muhasebe işlerinde; varidat kâatibi Hadi Efendi, mesalih-i cariyeye kâatibi Ali Sırrı Efendi, liva sandık emini Davud Şantub Efendi olup masarifat kâatipliği vazifesi ise münhal durumdadır. 1299 yılındaki salnamede evrak mukayyidi de beşinci vazifeli olarak gözükmektedir. Ancak 1300 yılında muhasebe kaleminde böyle bir memuriyet bulunmamaktadır. Tahrirat kaleminde refik-i evvel memuriyeti boş vaziyettedir. Refik-i sani Mehmed Salim Efendi, evrak müdürü Abdülkadir Efendi'dir. Bir önceki yıl ile mukayese edildiğinde âşâr memurlarını sayısında ciddi bir artış olduğu görülmektedir. Aşâr memuru Cavid Efendi'dir ve memuriyetinde üç kişiden müteşekkil kâtip çalışmaktadır. Kalem üyeleri altı kişilik bir memur ekibinden oluşmaktadır. Baş kâtip İsmail Efendi iken iki adet zabıta kâatibi, bir adet icra memuru ve diğeri olarak isimlendirilen kâtipler bulunmaktadır. Göreviler; zabıta kâatibi Abdülgani Efendi, diğeri Ali Efendi, zabıt kâatibi Ahmed Efendi, diğeri Abduh Efendi, icra memuru Süleyman Efendi'den oluşmaktadır. Belediye dairesi bir reis başta olmak üzere üç aza ve bir kâtip ile hizmet

²⁴⁸ *Salname-i Vilayet-i Bağdat*, Def'a 2, 1299, s.121-124.

vermekteydi. Reis Abdurrahman Efendi ve kâtip Mustafa Efendi'nin yanı sıra azalar; Adurrahman bin Osman Efendi, Abduh Caiman Efendi ve Rahman Şükrü Efendi'dir. Necid Sancağı'nın üç nahiyesi ve bu nahiyelerin hepsinin başında bulunan birer idari yetkili vardı. Mübberrez Nahiyesi müdürü Mehmed Ali Bey idi. Uceyr Nahiyesinde Mehmed Rauf Efendi ve Cifr Nahiyesinde ise Abbas Efendi bulunmaktaydı. Katıf Kazası kaymakamlığı vazifesinde Şekib Efendi bulunmaktadır. Kazanın bir naibi, tahrirat kâtibi ve mal müdüründen oluşan idari vazifelileri vardı. Katıf Kazası 1300 (M. 1882-1883) tarihli salnamede oldukça detaylı ele alınmıştır. Bu sebeple idari açıdan da Katıf Kazasına dair son derece önemli bilgiler elde etmekteyiz. Kazanın meclis-i idaresinin yanı sıra bidayet mahkemesi ve âşâr memurlarının da pozisyon ve isimleri verilmiştir. Kaymakam Şekib Efendi'nin yönetiminde, naip Resul Hayri Efendi, mal müdürü Abbas Efendi ve tahrirat kâtibi Ali Efendi bulunmaktaydı. Meclis idare-i kazanın üyeleri, erkan-ı kaza üyeleri yanında aza-yı müntehibe üyelerinden oluşmaktaydı. Aza-yı müntehibe dört kişilik azadan meydana gelmekteydi. Bidayet mahkemesinde ise aza ve kalemi olarak ayrılan iki kısım bulunmakta azalar Mehmed ve Hacı Salih Efendi iken kâtib-i evvel Mehdi Efendi, mustantik muavini Nuri Efendi'dir. Katar Kazası hakkında bilgiler idari açıdan salnamelerde son derece kısıtlıdır. Ancak Katar Kazası ile ilgili söylenebilecek en net tespit kaymakamın değişmediğidir. Elbette naiplik makamında değişiklikler olmuştur ve bu değişikliklerin örnekleri ilerleyen yıllara ait salnamelerden de gözlemlenebilmektedir. 1300 (M. 11882/1883) yılına ait salnamede Necid'de bulunan daimî tabur olarak kayıtlara sadece dokuzuncu Necid taburu yansımıştır. Daha evvelki bölümlerde çokça örnekleri ile verildiği üzere Necid'in mevcut askerî birliklerinde zaman zaman azalışlar olmuş ve kimi tehdit ve saldırı durumlarında ise takviye birlikler istenmişti. Bu salnameden de anlaşıldığı üzere 1300 yılında askerî birliklerde azalışa gidildiği anlaşılabilir. Necid Sancağı 1300 senesinde sadece onuncu tabur ile daimî zabitan kuvveti olarak Necid'de bulunmuş ve bu salnamede öncekine kıyasla onuncu taburun ismi geçmemektedir. Dokuzuncu Necid Taburu'nun Tabur Ağası Hurşid Ağa olup,

hesap emini Abbas Efendi'dir. Tabur dört piyade ve iki süvari bölüğünden oluşmaktadır.²⁴⁹

1301 (M. 1883-1884) yılına ait Bağdat Salnamesine baktığımızda 1300 yılına ait salname ile benzerlikler ortaya koymaktadır. Mutasarrıflıkta Said Paşa bulunmakta ve erkan-ı livanın bütün üyeleri aynı isimlerden oluşmaktadır. Meclis idarenin başında yine mutasarrıf olan Said Paşa bulunurken, erkan-ı liva üyeleri aza-yı tabiiyeyi temsil etmektedir. Aza-yı müntehave üyeleri de 1300 tarihindeki salnamede verilen isimlerin aynısı olarak karşımıza çıkmaktadır. Meclis-i idare-i livada hiçbir üye değişmemiş mecliste geçen seneden gelen devamlılık sürdürülmüştür. 1301 yılın ait salnamede ilk defa diğer salnamelerden farklı olarak arazi-i seniyye komisyonunun isminin geçtiğini görmekteyiz. Padişahın toprak ve emlak kaynaklarının yönetimi için kurulmuş olan hazine-i hassa özellikle II. Abdülhamid'in saltanatında son derece gelişme göstermiştir.²⁵⁰ Necid özelinde ise bu bilgi ilk defa 1301 tarihli Bağdat salnamesinde geçmektedir. Ahsa arazi-i seniyye komisyonunun reisi Abduh el-Sadun idi. Azalar ise; Abdurrahman bin Muhammed, Abdülvahid beylerden oluşmakta ve katiplik memuriyetini ise Abdülkadir Bey sürdürmekteydi. Livanın muhasebe kaleminde varidat katibi vazifesiyle Mehdi Efendi, mesalih-i cariye katibi Ali Sırrı Efendi, masarifat katibi Mehmed Nuri Bey, liva sandık emini Yahudi Davud Şantub Efendi memur idi. Tahrirat kaleminde ise dört memur hizmet vermekteydi. Refik-i evvel Nureddin Efendi, evrak müdürü Salim Efendi, refik-i sani Ali Nafiz Bey ve Arabi kâtibî Abdurrahman Efendi. Aşâr memuriyetinde iki adet koltuğun boş olduğu görülmektedir. Birinci kâtip olarak Said Efendi hizmet verir iken, üçüncü kâtip Abdurrahman Efendi'dir. Aşâr müdürü ise bulunmamaktadır. Bidayet Mahkemesi'nin reisliğini mutasarrıf paşa yapmaktadır. Müdde-i umumi muavini de değişmemiş memuriyette Abduh Efendi görevine devam etmiştir. Hukuk ve ceza cihetinde ise değişiklikler olmuş olup bir koltukta münhal vaziyette kalmıştır. Kalemde altı adet memur makamı verilmektedir Baş kâtip olarak vazifesini İsmail Efendi devamlı surette icra etmektedir. Bir koltuk geçen seneden farklı olarak ise münhal durumda

²⁴⁹ *Salname-i Vilayet-i Bağdat*, Def'a 4, 1300, s. 204-207.

²⁵⁰ Detaylı bilgi ve kaynak için bkz: Arzu (Tozduman) Terzi, "Hazîne-i Hassa", *DİA*, 1998, C. 17, s. 137.

görülmektedir. Belediye dairesinde reis dahil olmak üzere üç adet aza bulunmakta ve bir kâtip vazife yapmaktadır. Görevli sayıları ve memurlar aynen muhafaza edilerek belediye dairesinde de diğer idari birimlerde sürdürülen istikrar devam etmiş ve yeni atamalara ihtiyaç duyulmamıştır. Nevahi müdürlerinden ise sadece Cifr müdürü değişerek Abbas Efendi'nin yerini Ahmed Hamdi Efendi almıştır. Katıf Kazası kaymakamlığı vazifesine Selman Sadık Efendi getirilmiştir. Resul Hayri Efendi naiplik yaparken, Abbas Efendi mal müdürü, Abduh Efendi ise tahrirat kâtibi olarak Katıf Kazasında memuriyet hizmetinde bulunmaktadır. Ayrıca bu tarihte sancakla birlikte Katıf'ta da arazi-i seniyye komisyonu kurulmuş ve memurlar atanmıştır. Katar Kazasının da herhangi bir değişiklik yapılmamış ve görevliler aynı şekilde vazifeye devam etmiştir. Necid Sancağı 1301 tyılında dört piyade ve iki süvari birliğine sahiptir. Sancak içerisinde askeri birliklerin zaman içerisinde azaltılma eğilimine gidildiği anlaşılmaktadır.²⁵¹

1302 (H. 1884-1885) yılına ait Bağdat Salnamesinde ve bundan sonraki yıllara ait olanlarda, Basra ve Necid sancak olarak görülmemektedir. Ancak 1302 yılına ait devlet salnamesinde Necid ve Basra halen Bağdat Vilayeti altında bulunan sancaklar olarak kaydedilmiştir. Aşağıda verilen tablo bahsi geçen devlet salnamesinden alınmıştır. İdari yapının yine istikrarını sürdürdüğü ve pek değişikliğe uğramadığı görülmektedir.²⁵²

1303 (M.1885-1886) senesine ait devlet salnamesinde artık Basra vilayet olarak görülmekte daha evvel Bağdat vilayetine bağlı olan Müntefik ve Necid sancakları ise Basra Vilayetinin birer sancağı konumundadırlar. Bu değişiklikle birlikte Said Paşa'nın da mutasarrıflıktan alınarak yerine Nezir Paşa'nın geldiği anlaşılmaktadır. Elbette mutasarrıfın değişmesi ile diğer memuriyetlerde de değişiklikler olmuş, naib ve hukuk reisi Abdülmecid Efendi, muhasebeci Ağah Efendi ve müdde-i umumi muavinliği vazifesine ise Osman Efendi getirilmiştir.²⁵³

²⁵¹ *Salname-i Vilayet-i Bağdat*, Def'a 5, 1301, s. 203-207.

²⁵² *Osmanlı Devlet Salnamesi*, Def'a 46, 1302, s. 563.

²⁵³ *Osmanlı Devlet Salnamesi*, Def'a 41, 1303, s. 474.

1304 tarihli devlet salnamesinde erkan-ı liva isimleri aynı kalırken mutasarrıfın değiştiğini gormekteyiz. Mutasarrıflık Salih Paşa'ya verilirken, muhasebeci memuriyet olarak gozukmemektedir.²⁵⁴

1305 tarihli salnamede de gorevliler mutasarrıf dahil aynı şekilde muhafaza edilmiştir. 1303 tarihli salnameden farklı olarak muhasebe memuriyeti değişerek Hasan Hulki Efendi'ye verilmiştir. 1304 yılında ise muhasebe kaleminden bahsedilmemesi gorevli memur olup olmadığı hakkında yorum yapmamızı olanaksız kılmaktadır.²⁵⁵

1306 tarihinde sancak yonetiminde tüm isimlerin değiştiği anlaşılmaktadır. Mutasarrıflığa saniye unvanına sahip olan Rifat Bey tayin olmuştur. 1305 tarihli salname ile iki onemli fark bulunmaktadır. 1305 tarihinde tahrirat müdürü gosterilmemektedir. Naip ve hukuk reisi vazifesi de ismen değişiklik gostererek naip ve bidayet mahkemesi reisi olarak verilmiştir. Naip ve bidayet mahkemesi reisliğine İzmir paye-i mcerridi Mustafa Efendi, muhasebe memurluğuna Mehmed Refik Efendi, tahrirat müdürlüğüne Mustafa Efendi, mdde-i umumi muavinliğine ise Said Efendi'nin atamaları yapılmıştır.²⁵⁶

1307 (M. 1889-1890) tarihli devlet salnamesinde mutasarrıflık vazifesinde yine değişikliğe gidildiği anlaşılmaktadır. Mutasarrıflığa Ferik Akif Paşa'nın tayini gerçekleşmiştir. Diğer memuriyetler ise olduğu şekilde muhafaza edilmiştir.²⁵⁷

1308 tarihli Basra salnamesinde erkan-ı liva yeleri aynı şekilde muhafaza edilmiştir. Ancak Akif Paşa'nın unvanını değişerek birinci mecidi olduğu tespit edilmektedir. Meclis-i idare-i livada aza-yı müntehabe koltuklarından biri boştur.  yesi bulunmaktadır. Aza Abdüllatif bin Mevasi Efendi, Aza Abdullah el-şaibi Efendi ve Aza Abdullah Efendi. Aza-yı tabiiye yeleri ise naib, muhasebeci ve tahrirat müdüründen oluşmaktadır. Tahrirat kaleminin müdürlüğünde Mustafa Efendi bulunmaktadır. Muavinliğini Asaf Efendi yapmakta, refik ise Ali Efendi'dir bu memurlar haricinde evrak müdürlüğünde İbrahim Efendi, sandık emini Hasan Efendi

²⁵⁴ *Osmanlı Devlet Salnamesi*, Def'a 46, 1304, s. 431.

²⁵⁵ *Osmanlı Devlet Salnamesi*, Def'a 43, 1305, s. 341.

²⁵⁶ *Osmanlı Devlet Salnamesi*, 1306, s. 450-451.

²⁵⁷ *Osmanlı Devlet Salnamesi*, Def'a 45, 1307, s. 459-460.

ve evrak mukayyidi Cemil Efendi bulunmaktadır. Tahrirat kaleminde ilk defa odacı vazifelisinin de olduğu ve bu vazifeyi Selman Efendi'nin yürüttüğü anlaşılmaktadır. Meclis-i temyiz-i livada reis naip Mustafa Efendi olarak görülmektedir. Meclis dört aza, baş kâtip ve muavinden oluşmaktadır. Belediye dairesinin reisi Abdurrahman Efendi olarak kaydedilmiştir. Dört aza ve bir baş kâtipten oluşan vazifeli vardır. Aza koltuklarından iki tanesi ise münhal olarak görülmektedir. 1308 tarihli salnamede ilk defa hapishane dairesi geçmektedir. Daha önceki salnamelerde böyle bir bilgiye rastlanmamıştır. Jurnal Kâtibi, iki gardiyan ve ser gardiyandan oluşan dört kişilik memur kadrosuna sahiptir. Bir diğer değişiklik ise ilk kez emlak-ı hümayun idaresinden bahsedilmesidir. Daha evvel 1301 tarihli Bağdat salnamesinde arazi-i seniyye komisyonunun varlığından bahsedilmektedir. Emlak-ı Hümayun ise ilk kez geçmektedir. Komisyon heyeti müdür, reis ve iki azadan müteşekkildir. Müdürlüğü Nizamiye Kaymakamı unvanına sahip Yusuf Bey sürdürmektedir. Katif Kazası ile ilgili bilgiler son derece detaylı olarak yansıtılmıştır. Deavi meclisi, mal kalemi, belediye dairesi ve emlak-ı hümayun idaresi hakkında bilgiler verilmiştir. Kaymakamlık vazifesinde Şevki Efendi bulunurken, mal müdürü Hacı Ali Efendi, tahrirat kâtibi Hazar Efendi'dir. 1308 tarihinden itibaren sancağın askeri olarak bölük sayısının daha da azaltıldığı gözlemlenmektedir. Üç bölük piyade bulunmaktaydı. Bunun yanı sıra önceki yıllara göre birlik sayısında da düşüş olduğu özellikle süvari birliğinin bire düşürüldüğü görülmektedir. 1308 tarihli salnamede idari bilgiler bu tarihe kadar gelen salnamelere göre daha detaylı verilmiştir.²⁵⁸

1309 (M. 1891-1892) tarihinde mutasarrıflığa tekrar Said Paşa atanmıştır. Said Paşa'nın unvanı birinci mecidi olarak verilmektedir. Naip olarak Ahmed İslam Efendi görevlendirilirken erkan-ı livanın diğer memurları aynı şekilde muhafaza edilmiştir. Meclis idare-i livanın azaları ise üç kişiden müteşekkildir. Aza koltuklarından biri ise münhal konumdadır. Azalar; Abdüllatif bin Mevsi Efendi, Abdullah el-Şâbi Efendi, Abdullah Efendi'dir. Tahrirat kaleminde beş memuriyet bulunmaktadır ancak görevli sayısı altıya çıkarılmış ve odacı olarak iki kişi görevlendirilmiştir. Tahrirat müdürü Mustafa Efendi, muavin Ali Faik Efendi, refik İbrahim Fethi Efendi, evrak müdürü

²⁵⁸ *Salname-i Vilayet-i Basra*, Def'a 1, 1308, s. 127-131.

Ali Rıza Efendi ve odacılar Selman Ağa ve Abüd Ağa'dan müteşekkil bir müdüriyet olarak hizmet vermiştir. Muhasebe kaleminde bazı memuriyetler korunmuşken bazılarında önceki yıla göre değişiklikler olmuştur. Muhasebeci, baş kâtip ve varidat Kâtibi, mesalih-i cariyeye Kâtibi, evrak mukayyidi ve odacı değişmemiştir. Masarifat kâtipliği münhal vaziyette iken Abdurrahman Efendi getirilmiştir. Kaza kâtibi ve sandık emini ise değişmiş ve iki yeni memur vazifelendirilmiştir. Kaza kâtipliğine Mehmed Nuri Efendi getirilirken sandık eminliğinde Davud Şantub Efendi memur atanmıştır. Meclis-i temyizde de birtakım değişiklikler yapılmıştır. Reis naip olarak Ahmed İslam Efendi göreve gelmiştir. Osman Ömer Efendi dışında bütün azalar değişmiş ve yeni bir muavin olarak Said Mustafa Efendi göreve başlamıştır. Azalar; Abdülaziz Temini Efendi, Ali el-Macid Efendi ve Muhsin Halife Efendi olmuştur. Belediye dairesinde baş kâtip Fethi Efendi haricinde bütün azalar aynı şekilde kalmıştır. Hiçbir yeni memur ataması yapılmamıştır. Zabıta kuvvetlerinde yine bazı değişikliklere gidildiği görülmektedir. İki bölük süvari birliği ve iki bölük piyade birliği bulunmaktadır. 1308 yılında ise bölük birliği üç ve süvari birliği tek iken 1309 yılında süvari birliğinde artışa gidilmiş ancak piyade birliği üçten ikiye düşürülmüştür.²⁵⁹

1310 (M. 1892-1893) tarihinde mutasarrıflıkta Said Paşa göreve devam ederken muhasebeci ve tahrirat müdürlerinin de memuriyetleri korunmuştur. Naipliğe ise Arif Efendi vazifelendirilmiştir. Müdde-i umumi muavini hakkında ise herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.²⁶⁰

1311 (M. 1893-1894) tarihinde devam surette Said Paşa mutasarrıftır. Erkan-ı liva üyelerinde de herhangi bir değişiklik yapılmamıştır. Meclis idarei-i livanın azalarının tamamı değişmiştir. Abdülatif el-Hamil Efendi, Abdurrahman el-Selame Efendi, Abdullah el-Şâbi Efendi'den oluşmaktadır. 1310 yılına ait olan salname devlet salnamesi olduğundan idare organlarının hiçbiri verilmemiştir. Bu sebeple memur takiplerini 1309 yılına ait salname ile karşılaştırarak vermekteyiz. Aynı zamanda bu karşılaştırma 1310 yılına dair de fikir edinmemizi sağlamaktadır. 1311 tarihinde

²⁵⁹ *Salname-i Vilayet-i Basra*, Def'a 2, 1309, s. 349-352.

²⁶⁰ *Osmanlı Devlet Salnamesi*, Def'a 48, 1310, s. 485-486.

devam eden memuriyetlerde 1309 ile aynı ise muhtemelen devam memuriyetlerdir. Tahrirat kaleminde refik-i sani verilmiş ancak 1309 yılında böyle bir görev geçmemekte sadece refik görülmektedir. Bu salnamede odacılar verilmemiştir. Tahrirat müdürü, muavin ve evrak müdürü ise 1309 yılı ile aynı isimlerden oluşmaktadır. Muhasebe kaleminde muhasebeci, masarıfat kâtibi ve mesalih-i cariyeye kâtibi dışında kalan tüm isimler değişmiştir. Varidat kâtibi Mehdi Efendi, kaza kâtibi Mehmed Efendi, evrak mukayyidi Abdülmecid Efendi, refik Hamdi Efendi ve sandık emini Davud Şantub Efendi vazifelerine atanarak yeni memuriyetler oluşturmuş ve böylece muhasebe kalemindeki memur sayılarında ciddi bir artışa gidilmiştir. Meclis-i temyiz dairesi ve belediye dairesinde vazifeli bulunan tüm memurlar ve azalar değişmiştir. Meclis temyiz dairesinde baş kâtip vazifesine Rıfat Efendi atanırken, katib-i sani Ahmed İzzet Efendi olmuştur. Belediye dairesinde ise reis Mehmed Şâbi Efendi olarak zikredilmekte, Kâtip Fetullah Efendi ile birlikte üç kişiden müteşekkil aza ile beş memuriyetli bir belediye dairesi karşımıza çıkmaktadır. Emlâk-ı Hümayun İdaresi komisyonunun üyeleri dört kişiden oluşmaktaydı. Müdür Binbaşı Ahmed Efendi, reis Mehmed Efendi el- Caferi, komisyon aza ve Müberrez memuru Fehd el-Sadun, aza ve Cifr memuru Abdullah Efendiler göreve getirilmiştir. Merkeze mülhak nahiyeler ve kazalar; Müberrez, Cifr, Uyun ve Uceyr olarak zikredilmiştir. Ayrıca Katıf Kazası kaymakam vekaletinde Mehmed Efendi bulunmakta, Katar'da ise Casim el-Sani kaymakamlık vazifesine devam etmektedir. Aşağıda verilen tablodan Necid kıtasının asker sayısında düşüşün devam ettiği anlaşılmaktadır. Toplamda 424 kişilik bir askeri güç görev almaktadır.²⁶¹

²⁶¹ *Salname-i Vilayet-i Basra*, Def'a 2, 1311, s.182-188.

Tablo 3. 6 1311 (M. 1893-1894) Salnamesine Göre Necid’de Bulunan Askeri Görevliler

Tabur Ağası: Mehmed Ağa
Hesab Emni: Ahmed Sinan Emni
Piyade Bölük Ağası: Reşid Efendi
Piyade Bölük Ağası: Münhal
Piyade Bölük Muavini: Nasır Efendi
Piyade Bölük Muavini: Münhal
Jurnal Emni: Mahmud Efendi
Jurnal Emni: Mehmed Şakir Ağa
Süvari Bölük Ağası: Hasan Efendi
Süvari Bölük Ağası: Mustafa Ağa
Süvari Bölük Ağası: Münhal
Süvari Bölük Ağası: Münhal
Süvari Bölük Muavini: Abbas Efendi
Süvari Bölük Muavini: Süleyman Ağa
Süvari Bölük Muavini: Münhal
Süvari Bölük Muavini: Münhal
Süvari Jurnal Emni: Abdülvehhab Efendi
Süvari Jurnal Emni: Fehmi Efendi
Süvari Jurnal Emni: Münhal
Süvari Jurnal Emni: Münhal
Mevcud Nefer: 424

1312 (1894-1895) tarihli Devlet Salnamesinde Necid sancak olarak değil kaza olarak gösterilmiştir. Ancak biz sancak olarak vereceğiz. Mutasarrıf değişerek İbrahim Fevzi Efendi atanmıştır. Naib ve bidayet mahkemesi reisi aynı şekilde muhafaza edilmiştir. Tahrirat müdürü değişmiş ve Hasan Nazmi Efendi göreve gelmiştir. Katar Kazasında Casim el-Sani görevine devam ederken, Katıf Kazası kaymakamlığına Mehmed Rüşdi Efendi atanmıştır²⁶²

1313 (M. 1895-1896) Tarihli Devlet Salnamesine göre mutasarrıf, naip ve bidayet mahkemesi reisi ve muhasebeci bir önceki yıl ile aynı isimlerden oluşmaktadır. Ancak tahrirat müdürü değişerek Sadık Efendi göreve gelmiştir. Katıf Kazası kaymakamı ise önceki yıllarda olduğu gibi değişmiş ve Ali Yaver Bey vazifeye memur olmuştur.²⁶³

1314 (M. 1896-1897) tarihli Basra salnamesine göre mutasarrıf değişmiş ve Abdullah Paşa tayin edilmiştir. Ancak arşiv belgelerinde mutasarrıf Said Paşa olarak geçmektedir. Fakat biz burada bilgiyi olduğu gibi vereceğiz. Abdullah Paşa mirimiran unvanına sahiptir. Erkan-ı liva üyeleri naip Ömer Fevzi Efendi, muhasebeci Mehmed Tefvik Efendi (Saniye), tahrirat müdürü Mehmed Sadık Efendi (Rabiğ)'den oluşmaktadır. Tahrirat kaleminde müdür Mehmed Sadık Efendi, muavin Vafi Bey, tahrirat refiki Salih Efendi, evrak memuru Ali Efendi'dir. Muhasebe kaleminde altı memuriyet vardı. Muhasebeci Mehmed Tefvik Efendi, varidat kâtabi Ahmed Bey, masarîf kâtabi Abdurrahman Bey, yevmiye kâtabi Mehmed Efendi, mesalih-i cariyeye kâtabi Salih Zeki Efendi ve mesalih-i cariyeye muavini Hamdi Efendi ile muhasebe kaleminde görevli sayılarında artış olmuş ve yeni memuriyetler eklenmiştir. Meclis-i Temyiz Dairesi'nin mahkeme reisi Naip Efendi, baş kâtabi ise Rabiğ unvanıyla Halef Efendi'dir. Kâtib-i sani vazifesinde Cuma Efendi bulunurken mahkeme-i şer'iyye kâtabi Ömer Efendi'dir. Belediye dairesi ise Mehmed Abdullah Efendi'nin reisliğinde üç aza ve bir kâtipten meydana gelmekteydi. Kâtip Hurşid Efendi ve azalar;

²⁶² *Osmanlı Devlet Salnamesi*, Def'a 6, 1312, s. 531-532.

²⁶³ *Osmanlı Devlet Salnamesi*, Def'a 51, 1313, s. 563-564.

Abdurrahman el-Diri Efendi, Hasan el-Bahrettin Efendi, Hasan Ebu Hüseyin Efendi memuriyette bulunmaktaydı.²⁶⁴

1315 (M. 1897-1898) yılında mutasarrıflıkta Said Paşa'nın ismi yeniden geçmektedir ve arşiv belgeleri ile karşılaştırıldığında tutarlılık gösterdiği ortaya çıkmaktadır. Mutasarrıfların arşiv belgelerine göre tayinleri ikinci bölümde bulunmaktadır. Said Paşa'nın göreve Rumeli unvanı ile geldiği görülmektedir. Erkan-ı liva üyeleri bir önceki yıl ile karşılaştırıldığında devamlılık gösterdiği görülür. Katıf Kazası kaymakamlığında ise yeniden değişiklik olmuş ve Mehmed Ragıp Efendi göreve gelmiştir. Katar'da ise kaymakam değişmemiştir.²⁶⁵

1316 (M. 1898-1899) yılında görevde Said Paşa mutasarrıflığa devam etmektedir. Erkan-ı liva görevlilerinde herhangi bir değişiklik yapılmamış ancak naib ve bidayet mahkemesi reisi zikredilmemiştir. Katıf Kazasında tekrar bir değişiklik yapılarak kaymakamlığa Mehmed Cezzar Efendi getirilmiştir.²⁶⁶

1317 (M. 1899-1900) yılında Said Paşa mutasarrıflığa devam etmektedir. Unvanında ise değişiklik olduğu ve Rumeli unvanını aldığı anlaşılmaktadır. Erkan-ı livada da bazı değişiklikler yapılmıştır. Muhasebeci korunurken naip ve bidayet mahkemesi reisi Sabit Efendi, tahrirat müdürü ise Agah Efendi olarak değişmiştir. Katar ve Katıf kazaları memuriyetinde ise herhangi bir değişikliğe gidilmemiştir. Salnamede Katar Kazası kaymakamı Casim el-Sani'nin ismi Kasım olarak yazılmıştır. Ayrıca Casim el-Sani'nin kapıcıbaşı unvanı almıştır. Bu ve bundan sonraki salnamelerde de unvan görünmektedir. İsim konusunda herhangi bir yanlışlık yapılmamıştır zira Casim el-Sani aynı zamanda bölgede Kasım olarak da bilinmekte olup salnameye bu isimle geçirilmiştir. Daha sonraki salnamelerde ise Kasım ismi tespit edilmemiştir.²⁶⁷

1318 (M. 1900-1901) yılına gelindiğinde mutasarrıflıkta halen Said Paşa görülmektedir. Naip değişmeyerek görevi Devriye Müderrisi unvanına sahip Mehmed

²⁶⁴ *Salname-i Vilayet-i Basra*, Def'a 1, 1314, s. 130-132.

²⁶⁵ *Osmanlı Devlet Salnamesi*, Def'a 53, 1315, s. 357.

²⁶⁶ *Osmanlı Devlet Salnamesi*, Def'a 54, 1316, s. 411.

²⁶⁷ *Osmanlı Devlet Salnamesi* Def'a 55, 1317, s. 397.

Sabit Efendi sürdürmektedir. Mehmed Refik Efendi (Saniye) muhasebeci ve Mehmed Şerif Efendi tahrirat müdürleri olarak atanmıştır. Meclis-i idare-i livada aza- tabiiye üyelerinin dışında dört kişiden oluşan aza-yı müntehabe vardı. Azalar; Abdülatif el-Hilmi Efendi, Abdullah el-Şâbi Efendi, Ahmed bin Selim el-Macid Efendi, Seyyid Hasan el- Berki Efendilerden oluşmaktaydı. Tahrirat kaleminde Mehmed Şerif Efendi'nin altında muavin Ahmed Cemil Bey, meclis idare kâtibi Osman Vafi Bey, evrak memuru Salih Efendi bulunuyordu. Muhasebe kaleminde bulunan memur sayılarında artış olmuş ve memur sayısı sekize yükselmiştir. Muhasebeci Mehmed Refik Efendi'nin yanında; varidat kâtibi Tefvik Efendi, masarifat kâtibi Abdurrahman Efendi, mesalih-i cariyeye kâtibi Musa Kazım Efendi, yevmiye mukayyidi Hamdi Efendi, mesalih-i cariyeye muavini Mehmed Necib Efendi, evrak mukayyidi Mustafa Sabri Efendi ve sandık emini Derviş Efendi'den oluşan geniş bir memur kadrosu hizmet vermekteydi. 1314 yılına ait Basra Salnamesi ile karşılaştırıldığında evrak mukayyidi ve sandık emini memuriyetlerinin yeni olduğunu görmekteyiz. Arada kalan üç yılın kayıtlarına ise devlet salnamelerinden ulaşıldığı için memuriyet pozisyon ve sayıları tespit edilememiştir. Meclis-i temyiz mahkemesinde reis naip Mehmed Sabit Efendi, baş kâtip Halef Efendi (Rabiğ), kâtib-i sani Hamdi Efendi ve mahkeme-i şeriyye kâtibi Ömer Efendi'den müteşekkil idi. 1314 yılından itibaren sadece katib-i sani değişmiş ve Cuma Efendi'nin yerini Hamdi Efendi almıştır. Diğer vazifeliler kesintisiz olarak memuriyete devam etmiştir. 1318 tarihli salnamede ilk defa mektep ve görevlileri geçmektedir. Daha önceki senelere ait salnamelerde eğitim ile alakalı bilgiler verilmemiştir. Livanın mekteb-i rüşdi ve iptidaisinde iki muallimin adı geçmektedir. Hamidiye Rüşdi muallimi Mehmed Efendi ve İbtidai muallimi Mehmed Said Efendi. Belediye Dairesi reis-i Mehmed el-Abdullah el-Şâbi Efendi ve kâtip Hurşid Efendi dışında beş aza ile hizmet vermekteydi. Azalar; Mehmed el-Ahmed el-Camiyan Efendi, Abdullah bin Ubd, Abdülrezzak bin Beşir Efendi, Abdurrahman el-Diri Efendi ve Abdülatif bin Cafer Efendi adlı kimselerden meydana gelmekteydi. Yine bu salnamede emlak-ı hümayun komisyon heyeti memurlarının da sayılarında artış olduğu anlaşılmaktadır. İdare müdürlüğünde miralay Abdülhamid Bey ve muavini olarak Selase rütbesindeki Seyyid Ahmed Efendi bulunmaktaydı. Ayrıca komisyon reisi Mehmed el-Caferi Efendi, muhasebe baş kâtibi Ali Rıza Efendi ve üç

kişilik aza vardı. Azalar; Abdüllatif el-Hilmi Efendi, Ahmed el-Caferi Efendi, Mehmed bin Ufalak Efendi idi. Müberrez Nahiyenin yönetiminde Asaf Efendi, Uyun Nahiyesinde İbrahim Efendi ve Uceyr Nahiyesinde İbrahim Hilmi Efendi müdürlük yapmaktaydı. Katıf Kazası kaymakamlığında Selase rütbesindeki Yakub Efendi'nin yanında naibi Yakub Efendi, mal müdürü Abdulvahid Efendi ve tahrirat kâtibi Hacı Mahmud Efendi bulunmaktaydı. Katar'da ise Casim el-Sani vazifesine devam etmekte olup kaymakam muavinliğini Habib Efendi, naipliğini Ali Efendi ve tahrirat kâtipliğini de Bekir Sadık Efendi yapmaktaydı. Necid'in askeri kuvvetlerinde ciddi bir artışın olduğu anlaşılmaktadır. Necid Kumandanlığı vazifesine Arif Hikmet Bey tayin edildi. Kırk ikinci alayın üçüncü taburunda dört bölük bulunmakta ve önceki yıllara göre bölük içerisinde bulunan görevli sayılarında artış olduğu görülmektedir. Yine kırk ikinci alayın dördüncü taburunda dört bölük mevcuttu.

Tablo 3. 7 1318 (M. 1900-1901) Salnamesine Göre Necid'de Bulunan Askeri Görevliler

Binbaşı: Cemil Efendi
Kol Ağası: Hacı Mahmud Efendi
Tabib Ağası: Hacı Ahmed Efendi
Tabur Kâtibi: Abdülkadir Efendi
İmam: Ahmed Şahabeddin Efendi
Kâtib Muavini: Mehmed Efendi
Eczacı: Yakub Efendi
Cerrah: Mehmed Eşraf Efendi
Tüfenkçi: Mehmed Usta
Binbaşı: Yakub Efendi
Tabib: Kol Ağası Yusuf Efendi
Kâtib-i Tabur: Kasım Efendi

Muavin: ... Efendi
Cerrah: Hasan Efendi
Tüfenkçi: Mehmed Usta
Binbaşı: Mustafa Efendi
Alay Mektupçusu: Hacı Emin Efendi
Kol Ağası: Mehmed Salih Efendi
Alay Kâtibi: Abdülkerim Efendi
Muavin: Süleyman Efendi
Tabib: Münhal
Eczacı: Nikolaki Efendi
Cerrah: Abdülkadir Efendi
Tüfenkçi: Hacı Abduh Usta

Kırk ikinci alayın üçüncü taburunda dört bölük ve çok sayıda askerî görevli vardır. Katar'da ise kırk üçüncü taburun birinci alayında dört bölük bulunmaktadır. Cerrah, eczacı, tüfenkçi, tabib gibi askerî görevliler ilk defa bu salnamede geçmektedir, daha önceki yıllara baktığımızda bahsettiğimiz detaylar bulunmamaktadır. 1318 yılında Necid Sancağında askerî birlikler önceki yıllara kıyasla ciddi oranda artmış ve Katar Kazasının da birlikleri verilmiştir.²⁶⁸

1319 (M. 1901-1902) tarihinde mutasarrıflığa Musa Kazım Efendi (Mütemayiz) atanmıştır. Ancak erkan-ı liva üyelerinde hiçbir değişiklik olmamıştır. Salnameden de ayrıca herhangi bir bilgi verilmemiştir.²⁶⁹

²⁶⁸ *Salname-i Vilayet-i Basra*, Def'a 4, 1318, s. 280-286.

²⁶⁹ *Osmanlı Devlet Salnamesi*, Def'a 57, 1319, s. 491.

1320 (M. 1902-1903) yılında tekrar mutasarrıf ataması yapılarak Musa Kazım Efendi'nin yerine Seyyid Talib Paşa (Rumeli) atanmıştır. Naip ve tahrirat müdürü değişirken muhasebeci Mehmed Refik Efendi vazifesine devam etmiştir. Naipliğe Mustafa Efendi (Bursa Müderrisi), tahrirat Müdürlüğüne ise Mehmed Emin Efendi (Selase) tayin edilmiştir. Meclis idare-i livanın seçilmiş üyelerinin sayısı üçe düşmüştür. Tahrirat kalemi memurları da Vifi Bey haricinde tamamen değişerek yeni atamalar yapılmıştır. Refik-i sani Şakir Efendi ve evrak memuru Celaleddin Efendi olmuştur. Muhasebe kaleminde ise üç memuriyet değişmiştir. Yevmiye mukayyidi Ali Efendi, varidat refiki Naci Efendi, mesalih-i cariye mukayyidi Hasan Efendi, masarifat mukayyidi Bekir Efendi ve sandık emini Abdullah Efendi yeni memurlar olarak vazifeye başlamıştır. Meclis temyiz dairesinin başında naip bulunmaktaydı. Mustafa Efendi naiplik görevini yürütüyordu. Dairenin memurlarında naip dışında kâtib-i sani de değişerek Hasan Faik Efendi memuriyete getirilmiştir. Hamidiye Mektebi'nde rüşdi muallimi Şeyh Mehmed Efendi, İbtidai Mektebi'nde muallim- evvel Mehmed Said Efendi ve muallim-i sani Mehmed Efendiler vazifede bulunuyordu. Belediye Dairesi'nde reis vekili Rıza Efendi başkanlığında, kâtip Mehmed Emin Efendi, sandık emini Abdullah Efendi ve aza Abdülrezzak Efendi vazifeli memurlardı. Nizamiye kırk ikinci alayında dört bölük askeri inzibat aynı şekilde kırk ikinci ve kırk üçüncü alaylarda da dörder bölük hizmet vermekteydi.²⁷⁰

Seyyid Talip Paşa 1321 (M. 1903-1904) yılında da mutasarrıf olarak vazifesine devam etmektedir. Tahrirat müdürü ve naip değişmemişken, naip ve bidayet mahkemesi reisi değişmiştir. Bu göreve Mustafa Efendi getirilmiştir.²⁷¹ 1322 (M. 1904-1905) tarihli erkan-ı livada değişen tek memuriyet naip ve bidayet mahkemesi reisidir. Bu vazifeye Mehmed Said Efendi atanmıştır. Katıf Kazasına ise Zihni Efendi (Saniye) atanmıştır.²⁷² 1323 (M. 1905-1906) yılında mutasarrıf evvel-i sanisi unvanıyla Necib Efendi'dir. Erkan-ı liva üyelerinde ise bir değişikliğe gidilmemiştir. Katıf Kazası kaymakamlığına yeni bir atama yapılmış ve Zihni Efendi'nin yerine

²⁷⁰ *Salname-i Vilayet-i Basra*, Def'a 5, 1320, s. 234-240.

²⁷¹ *Osmanlı Devlet Salnamesi*, Def'a 59, 1321, s. 565.

²⁷² *Osmanlı Devlet Salnamesi*, Def'a 60, 1322, s. 577-578.

Necib Efendi atanmıştır.²⁷³ 1324 (M. 1906-1907) yılında mutasarrıflık vazifesi halen Necib Bey'in görünmektedir. Erkan-ı liva üyelerinde de bir değişiklik olmamıştır.²⁷⁴

1325 (M. 1907-1908) tarihinde mutasarrıflık vazifesinde Necib Paşa bulunmakta, tahrirat müdürlüğüne de Emin Bey devam etmektedir. Naib ve bidayet mahkemesi reisliğine İzmir paye-i mücerridi olan Mehmed Muhsin Efendi, muhasebeci olarak ise Mehmed Tevfik Efendi vazifeye başlamış ve böylece erkan-ı liva üyelerinin ikisi değişmiştir. Katif Kazası kaymakamı tekrar değişerek Mesud Efendi (Selase) göreve başlamıştır.²⁷⁵

1326 (M. 1908-1909) yılında mutasarrıflıkta değişiklikler olmuştur. Mutasarrıf değişerek Reşid Paşa atanmıştır. Naib ve bidayet mahkemesi reisi geçen yıldan vazifesine devam etmektedir. Muhasebe kalemine Mustafa Efendi, tahrirat müdürlüğüne de Avni Efendi getirilmiştir.²⁷⁶

1327 (M. 1909-1910) yılında mutasarrıf başta olmak üzere erkan-ı liva üyelerinin tamamı değişmiştir. Mutasarrıflığa Nedim Bey getirilmiştir. Naib ve bidayet mahkemesi reisliği Abduh Paşaverdi Efendi olurken, muhasebe kalemine Mehmed Nasreddin Efendi, tahrirat müdürlüğüne ise Fuad Bey atanmıştır. Katif kaymakamlığına ise Tevfik Efendi getirilmiştir.²⁷⁷ 1328 (M. 1909-1910) yılında Nedim Bey mutasarrıf olarak vazifesine devam etmektedir. Muhasebe ve tahrirat müdürlüğü baş memurlarında da herhangi bir değişiklik yapılmamıştır. Naib ve bidayet mahkemesi reisliğine Muhiddin Efendi getirilmiştir.²⁷⁸

Ahsa Sancağına yapılan tayinler ile alakalı bilgileri ve idari yapılanmanın organlarını tespit edebildiğimiz salnameler sadece verilen yıllar kadardır. Mutasarrıflığa daha sonraki yıllarda da atamalar olmuş ve 1911 yılında Mahmud Nedim Bey'in son ataması yapılarak mutasarrıflık son bulmuştur.

²⁷³ *Osmanlı Devlet Salnamesi*, Def'a 61, 1323, s. 635-636.

²⁷⁴ *Osmanlı Devlet Salnamesi*, 1324, s.709-710.

²⁷⁵ *Osmanlı Devlet Salnamesi*, Def'a 63, 1325, s. 705-706.

²⁷⁶ *Osmanlı Devlet Salnamesi*, Def'a 64, 1326, s. 713-714.

²⁷⁷ *Osmanlı Devlet Salnamesi*, Def'a 66, 1327, s. 579-580.

²⁷⁸ *Osmanlı Devlet Salnamesi*, Def'a 67, 1328, s. 599-600.

SONUÇ

1871 ve 1914 tarihleri arasını ele aldığımız bu tezde Ahsa Sancağının idari yapılanması hem arşivde bulunan belgeler hem de salnameler ile ortaya konmaya çalışıldı. Midhat Paşa'nın 1871 yılında düzenlemiş olduğu Ahsa Seferi'nin sebeplerinin ele alındığı bölüm, Osmanlı Devleti'nin merkezileşme çabalarının da bir sonucu olarak ortaya çıkan yeni idari dönüşümün Ahsa Sancağı özelindeki etkilerinin iyi ve uzun vadeli sonuçlarını görmemize olanak sağladı. Sancağın teşkil edilmesinden 1914 yılına kadar gelen süreçte mutasarrıflıkta yapılan tayinler ve tayinlerin mutasarrıflar özelinde hangi siyasal konjonktür üzerinden gerçekleştiği ortaya konmuştur.

Osmanlı Devleti'nin Arap topraklarında özellikle Basra Körfezi gibi önemli bir noktada izlediği politika ve idari sistem Ahsa Sancağı özelinde pek çok değişken etrafında gerçekleşmiştir. Merkeze uzaklığı, kabileler arasındaki çekişmeler, Osmanlı yönetimi boyunca zaman zaman tekrarlanan saldırılar, bölgedeki Vehhâbî nüfuzu ve İngilizlerin coğrafya üzerindeki emelleri sancağın yönetimini etkilemiştir. Tüm bu etkenler, atamalar ve sancağın idari değişimleri hakkında fikir sahibi olmayı olanaklı kılmıştır. Sıkça yapılan mutasarrıflık değişiklikleri içerisinde en uzun vadede ancak kesintili olarak farklı tarihlerde mutasarrıflık yapan en tecrübeli isim şüphesiz Said Paşa'dır. 1871 yılından 1914 yılına kadar geçen sürede yirmi beş farklı isim mutasarrıflık vazifesinde bulunmuş ve daha fazlası memuriyete gelmiş ve gitmiştir. Bunlardan bazıları aynı yıl içinde değişmiş ve kimisi görevde sadece birkaç gün ve birkaç ay kadar kısa süre kalmıştır.

Salnamelerden tespit ettiğimiz bilgiler tablolar ile desteklenerek ve atamaların yıl yıl takip edilmesini sağlamıştır. Sancağın dışında kaza ve kazanın idari birimlerini, buralarda görevlerde bulunan memurların isimleri ile görmemize olanaklı hale getirmektedir. Belgeler ve salnameler arasında bazı farklılıklar olmakla birlikte büyük

oranda birbirleri ile paralel gittikleri anlaşılmaktadır. Merkezin en uzak ve problemlı bölgelerinden birinde yer alan Ahsa Sancağının teşkil edilmesi, Osmanlı Devleti'nin zayıflamaya başladığı kabul edilen yıllara denk gelmesine rağmen idari sistemin eksiksiz işletildiği, modernleşen Osmanlı hukuk ve yargı sisteminin idari açıdan en etkin şekilde ortaya konmaya çalışıldığı sancaklardan biridir. Sancağın idari yapılanması gelişip, sistem oturmaya başlayınca Ahsa Sancağında yeni idari organların oluştuğu ve ihtiyaca yönelik olarak memurların arttığı anlaşılmaktadır. Ahsa Sancağının idari yapılanması hem altında bulunan kaza ve nahiye gibi daha küçük idari birimleri hem de bağlı olduğu vilayet ve merkezi yönetimin idari açıdan işleyişini şüphesiz ki anlamamıza olanak sağlamıştır.

Ahsa Sancağında 1871'de kurulan idari yapılanma kesintisiz biçimde 1914 yılına kadar devam etmiştir. 43 yıllık sancak yapılanmasında 29 kez mutasarrıf değişmiş ve daha pek çok memur ataması yapılmıştır. Vilayet Nizamnamesinin tatbiki ve sancağın idari sistemi 1914 yılına kadar eksiksiz biçimde işletilmiştir. Sistemin işletilebilmesini sağlayan idari, adli ve askeri tüm yapılar kronolojik olarak takip edilerek ortaya koyuldu. Ayrıca bölgesel etkilerin sancağın oluşumuna ve sistemin devamlılığına etkisi gözlemlenebilmiştir.

KAYNAKÇA

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bab-1 Ali Evrak Odası (BEO)
Cevdet Adliye (C. ADL.)
Cevdet Dahiliye (C. DH.)
Cevdet Askeriye (C. AS.)
Dahiliye Şifre (DH. ŞFR)
Dahiliye Mektubi Kalemî (DH. MKT)
Dahiliye Muamelat (DH. TMİK.M)
Dahiliye Defterler (DH. SAİDd)
Hazine-i Hassa (HH)
Hatt-ı Hümayun (HAT)
İrade Meclis-i Mahsus Evrakı (İ. MMS)
İrade Dahiliye Evrakı (İ. DH)
Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR. TO)
Hariciye Nezareti İdare (HR. İD.)
Hariciye Nezareti Siyasi (HR. SYS.)
Haritalar (HRT.h)
İrade Taltifat (İ. TAL.)
Mabeyn-i Hümayun Evrakı İradeleri (MB.İ.)
Maliye Nezareti Emlak-ı Emimiriyye Müdüriyeti (ML. EEM)
Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.)
Sadaret Mukavelenameler (A.) DVN.MKL.)
Sadaret Mühimme Kalemî Evrakı (A. MKT. MHM)
Şura-yı Devlet (ŞD)
Yıldız Askeri Maruzat (Y. PRK.ASK)
Yıldız Arzuhal Jurnal (Y. PRK. AZJ)

Salname, Düstur ve Dönem Kaynakları

Düstur, I. Tertip, Dersaadet, I.

Devlet Salnamesi (Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye) 1290, 1291, 1292. 1294, 1297, 1295,1296, 1302, 1303, 1304, 1305, 1306, 1307, 1310, 1312, 1313,1315, 1316, 1317, 1319, 1321, 1322, 1324,1325, 1326,1327, 1328.

Bağdat Vilayet Salnamesi (Salnâme-i Vilayet-i Bağdat) 1292, 1299, 1300, 1301.

Basra Vilayet Salnamesi, 1308, 1309,1311, 1314, 1318, 1320.

Nazif, Ahmed. (H. 1331). *Usul-i Aşair*. Galata Lusin Matbaası, Dersaadet.

Response of the Ottoman Authorities following the Murder of a Messenger at Bahrain [576v] (16/26), British Library: India Office Records and Private Papers, IOR/L/PS/5/268, ff 569-581, in Qatar Digital Library <https://www.qdl.qa/get-highlighted-words/81055/vdc_100089599249.0x0000a2> [accessed 5 November 2021]

Harita ve Görseller

Haritalar (HRT.h)

Britannica, The Editors of Encyclopaedia. "Al-Hufuf". *Encyclopedia Britannica*, 3 May. 2013, <https://www.britannica.com/place/Al-Hufuf>. Accessed 13 June 2022.

Midhat pasa fotograf.jpg.Midhat pasa fotoğraf. Accessed 13 June 2022.

Colton's Persia Arabia etc (cropped-El Hassa or El Hejer).png|Colton's Persia Arabia etc (cropped-El Hassa or El Hejer. Accessed 13 June 2022.

Araştırma Eserler

Aydın, B. (2009). Salnâme, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 36, 51-54.

Bilge, M. L. (2003). "Lahsâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.27, 59-60.

Burcu, K. (2015). Meşihat Usulü'nün İlğası: II. Meşrutiyet Dönemi Basra Vilayetinde Toprak Reformu Teşebbüsleri, *OTAM*, C. 37, 219-238.

Buzpınar, Ş. T. (2006). Nakübüleşraf, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 32, 322-324.

- Büyükkara, M.A.** (2012). "Vehhâbîlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 42, 611-615.
- Cook, M.** (2020). Abdülvehhab, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 30, 489-490.
- Çetinsaya, G., Buzpınar, Ş. T.** (2020). Midhat Paşa, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 30, 7-11
- Ekinci, E. B.** (2000). Tanzimat Devri Osmanlı Mahkemeleri, *Yeni Türkiye*, 6 (31), 764-773.
- Emecen, F.** (1988). Abdülaziz b. Muhammed b. Suûd, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 1, 193-194
- Eroğlu, C., Babuçoğlu, M., ve Özdil, O.** (2012). *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra*. ORSAM Yayınları, Ankara.
- Fayda, M.** (1992). Bedevi, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 5, 311-317.
- Fattah, H.** (1997). *The Politics of Regional Trade in Iraq, Arabia, and the Gulf: 1745-1900*, State University of New York Press, New York.
- Finnie, D.H.** (1992). *Shifting Lines in the Sand: Kuwait's Elusive Frontier with Iraq*, Harvard University Press, Cambridge.
- Güner, S.** (2012). *Osmanlı Arabistanı'nda Kıyam ve Tenkil: Vehhâbî-Suûdîler (1744-1819)*, Tarih Vakfı, İstanbul.
- Halaçoğlu, Y.** (1973). "Midhat Paşa'nın Necid ve Havalisi ile İlgili Birkaç Lâyihası", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 3, 149-176.
- İnalcık, H.** (1991). Eyalet, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 11, 548-550.
- Koca, F.** (1997). "Hanbelî Mezhebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 15, 525-547.
- Korkmaz, A.** (2006). *Midhat Paşa'nın Hayatı, İdari ve Siyasi Faaliyetleri*. (Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Korkmaz, A.** (2019). *Midhat Paşa İdari ve Siyasi Faaliyetleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Kurşun, Z.** (1997). Benî Hâlid, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 15, 280-281.

- Kurşun, Z.** (1998). *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hakimiyeti: Vehhabî Hareketi ve Suud Devleti'nin Ortaya Çıkışı*. TTK Yayınları, Ankara.
- Kurşun, Z.** (2006). Necid. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.32, 491-497.
- Kurşun, Z.** (2017). Hac ve İktidar: Haremeyn'de Erken Dönem Osmanlı İmar Faaliyetleri, *FSM İlmî Araştırmalar, İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 9, 281-311.
- Kurşun, Z.** (2018). Osmanlı Devleti'nin Basra Körfezi Siyaseti: Bağdat, Basra ve Lahsa Beylerbeylikleri (1534-1672). *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 2, 1-27.
- Kurşun, Z.** (1999). Basra Körfezi'nde Bir Arap Aşireti: Acman Urbanı (1820-1913), *Bellekten*, C. 63, 130-133.
- Kurt, B.** (2015). *Osmanlı Basra'sında Devlet ve Toplum (1908-1914)*, Küre Yayınları, İstanbul.
- Kurt, B.** (2021). Arap Milliyetçilik Hareketlerine Farklı Bir Bakış: Basra Vilayeti Örneği ve Seyyid Talib el-Nakib. *Prof. Dr. Mustafa Öztürk Onuruna: Tarih Yazıları I*, I. I. Bostancı, A. G. Hüseyinlikoğlu, A. Değerli, O. Kılıç (Editörler), İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul.
- Longrigg, S. H.** (1925). *Four Centuries of Modern Iraq*, Oxford University Press.
- Ortaylı, İ.** (2020). *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840- 1880)*, TTK, Ankara.
- Öreñç, A. F.** (2020). Mutasarrıf, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 3, 377-379.
- Özbaran, S.** (2011). 16. Yüzyılda Basra Körfezi Sahillerinde Osmanlılar: Basra Beylerbeyliğinin Kuruluşu. *Tarih Dergisi*, 0 (25), 51-72.
- Palgrave, W.G.** (2015). *Arabistan'da Bir Yıl (1862-1863)*, (H. Birsell, Çev.). Lotus Yayınları.
- Rafeq, A. K.** (2005). The Eighteenth and Nineteenth Centuries. In *A Companion to the History of the Middle East*, Y. M. Choueiri (Ed.), Blackwell Publishing.
- Saydam, A.** (2006). Nâmık Paşa, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 32, 379-380.

- Tekeboğan, S.** (2016). İbn Reşid Ailesi ve Şammar Emirliği (1839-1918), (Yüksek Lisans Tezi). MarmaraÜniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Terzi, A. T.** (1998). Hazîne-i Hassa, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 17, 137-141.
- Torun, S. F.** (2016). Vilâyet Kanunlarına Göre Sancak (Livâ) İdare Meclisleri, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 35 (60), 157-174.
- Troeller, G.** (2015). *The Birth of Saudi Arabia: Britain and the Rise of the House of Sa'ud*, Routledge, New York.
- Zinkeisen, J. W.** (2011). *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*. E. Afyoncu (Editör), Yeditepe Yayınları, C. 7, İstanbul.

EKLER

EK- 1 Basra Körfezi ve Ahse'yı Gösteren Harita

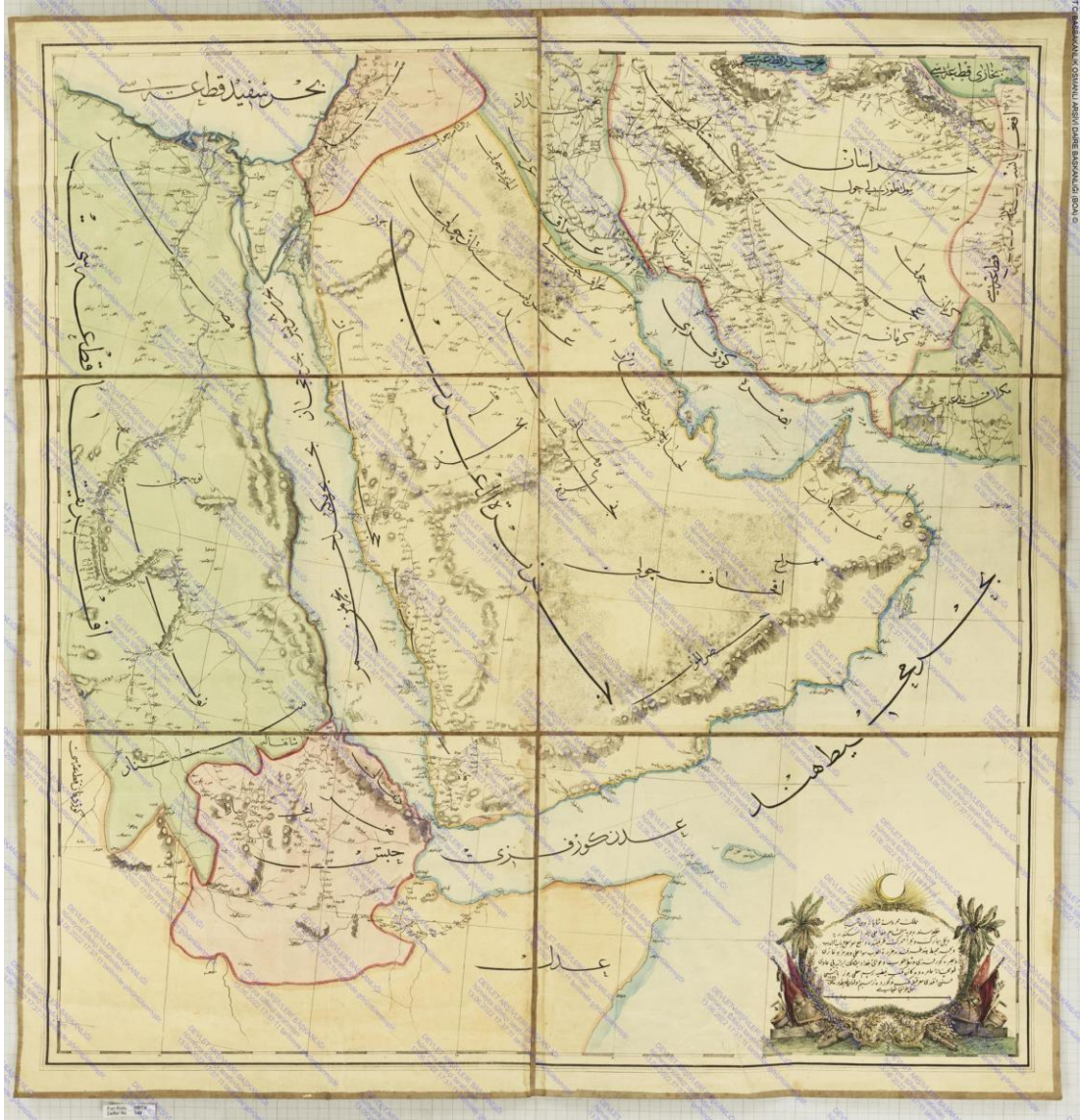
EK- 2 Midhat Paşa'nın Portresi

EK- 3 Hufuf Nahiyesi İbrahim Paşa Camii

EK- 4 Basra Vilayetine Ait Harita. Şattü'l Arab ve Bahreyn Denzi Kıyısındaki Yerleşim Yerleri. H. 29-12-1295.

EK- 6 Memalik-i Mahrusa-i Şahane'den Bara Körfezi'ne Kadar Gösteren Harita. H. 29-12-1287.